

Taşar, Vedia Derda, “Tanzimat Sonrası Gayrimüslimlerin Mimari Faaliyetleri: Samsun Kasabası Kiliseleri (1866-1990)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8/15, ss.239-271.
DOI: 10.31765/karen.1135734

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / Research Article

** Dr. Öğr. Üyesi,
Samsun Üniversitesi, Mimarlık ve
Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü,
Samsun/TÜRKİYE
 vedia@derda.tasar@samsun.edu.tr

ORCID : 0000-0002-7416-2083

Anahtar Kelimeler: Gayrimüslim, Kilise, Osmanlı Mimarlık Tarihi, Samsun, Tanzimat

Keywords: Non-Muslim, Church, Ottoman Architecture History, Samsun, Tanzimat

TANZİMAT SONRASI GAYRİMÜSLİMLERİN MİMARİ FAALİYETLERİ: SAMSUN KASABASI KİLİSELERİ (1866-1990)*

Vedia Derda TAŞAR**

Öz: Osmanlı'da Tanzimat'ın ilanıyla (1839) birlikte gayrimüslimlerin ibadethane ve okul gibi kamusal yapılarının inşasını kolaylaştıran kararlar, şehirlerde kendilerinin mimari faaliyetleri de arttırmıştır. Gayrimüslimler başta ibadethaneler olmak üzere, çok sayıda yapının inşası için hazırlamış oldukları mimari projelerle Babıali'ye başvuruda bulunmuşlardır. Bu başvurular Osmanlı tarafından kayıt altına alınmış, mahallinde yapılan incelemelerle tespitlerde bulunulmuş ve inşaları için ruhsat belgeleri hazırlanmıştır. Bu bağlamda gayrimüslimlerin ibadethane ve mektep inşalarına dair çok sayıda kaydın bulunduğu bir yer olarak Samsun önemli bir konumdadır. Samsun Kasabası'nda Tanzimat'ın ilanından sonra Milli Mücadele dönemine kadar (1914) beş kilise ve bununla birlikte kiliselere bağlı çok sayıda okul ve misafirhanenin inşasına izin verilmiştir. Gerek inşa mahalleleri gerekse de mimari özellikleri bakımından bu kiliseler, gayrimüslimlerin kent yapılanmasında ön plana çıkan yerlerini göstermesi bakımından önemlidir. Aktif şekilde ibadete açık olan bu yapılar, sonrasında siyasal ve politik nedenlerle önce işlevsel olarak dönüştürülmüş ya da biçimsel değişikliklere uğramışlardır. Günümüze sadece bir yapının ulaşabildiği kiliselerin dönüşüm sürecinde de kent belleği içerisinde edindikleri yer özel ve farklı olmuştur.

Bu çalışma Tanzimat sonrası Samsun Kasabası'nda inşa edilen kiliseleri, inşa kararları, şehir yapılanmasındaki rolleri ve mimari nitelikleriyle konu edinmektedir. Çalışmada kiliseler aracılığıyla gayrimüslimlerin şehrin sosyal ve politik bağlamında yerlerinin tespit edilebilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda çalışmada birincil kaynaklara Devlet Arşivleri'nden ulaşılmış ve arşiv belgeleri doğrudan analiz edilmiştir. Çalışma, kilise yapılarını şehir ölçeği bağlamında inceleyerek bütüncül bir bakış açısı sunmaktadır. İlk olarak; Tanzimat sonrası ilk kilisenin inşa edildiği 1866 tarihinden başlayarak kiliseler ve bunlarla birlikte yapımına izin verilen diğer yapılar Osmanlı arşiv belgeleriyle ve mevcut fotoğraflarıyla irdelenmiştir. 1914 sonrasında kiliselerin işlevsel ve biçimsel dönüşümleri ve şehir örgütlenmesinde yeni kullanım şekilleri, belgeler, gazete haberleri ve diğer yazılı dokümanlarla tespit edilerek ikinci bölümde aktarılmıştır. Her iki dönemin bulguları değerlendirme bölümünde analiz edilerek gayrimüslimlerin inşa izinleri, kent içerisinde yer seçimleri ve sosyokültürel etkileşimleri karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak çalışma gayrimüslimlerin Samsun Kasaba-

Geliş Tarihi / Received Date: 25.06.2022

Kabul Tarihi / Accepted Date: 22.09.2022

sı'nda kaybolmuş olan kültürel mirasını açığa çıkarırken aynı zamanda bu mirasın süreç içerisindeki değer dönüşümünü de tartışmaktadır.

ARCHITECTURAL ACTIVITIES OF NON-MUSLIMS AFTER THE TANZIMAT: SAMSUN TOWN CHURCHES (1866-1990)

Abstract: After the Tanzimat Reform (1839) in the Ottoman Empire, the decisions that facilitated the construction of public buildings such as places of worship and schools for non-Muslims also increased their architectural activities in the cities. Non-Muslims have prepared architectural projects and applied for the construction of many buildings, primarily places of worship. These applications were recorded by the Ottoman Empire and building permit documents were prepared. In this context, Samsun is an important settlement where there are many records about the construction of places of worship and schools by non-Muslims. From the Tanzimat to the War of Independence (1914), five churches and schools and guest-houses affiliated to the churches were allowed to be built in Samsun Town. Both in terms of location choices and architectural features, these churches are important in terms of showing the prominent places of non-Muslims in the urban structuring. Afterwards, most of these places of worship were first transformed functionally, underwent formal changes and then demolished. In the transformation process of the churches, where

only one structure can reach today, the place they have acquired in the memory of the city has been special and different. This study deals with the churches built in Samsun Town after the Tanzimat, with their construction decisions, their roles in the city structure and their architectural qualities. The study aimed to determine the position of non-Muslims in the social and political context of the city through churches. In this context, primary sources were accessed from the State Archives and archive documents were directly analyzed. The study offers a holistic perspective by examining church structures in the context of city scale. First; Starting from 1866, when the first church was built after the Tanzimat, churches and other structures that were allowed to be built together with them were examined with Ottoman archive documents and existing photographs. After 1914, the functional and formal transformations of the churches and their new usage in the city organization were determined by documents, newspaper reports and other written documents and transferred in the second part. The findings of both periods were analyzed in the evaluation section and the building permits of non-Muslims, the choice of location in the city and their socio-cultural interactions were compared. As a result, the study reveals the lost cultural heritage of non-Muslims in Samsun Town, while also discussing the value transformation of this heritage in the process.

Giriş

Tanzimat'ın ilanı, Osmanlı devletinde gayrimüslimlerin toplumsal yapıdaki statü ve konumlarının yeniden belirlenmesinde önemli bir değere sahiptir. Osmanlı devletinin bu politika değişikliği tüm milletleri bir arada tutan bir din özgürlüğünü ve dolayısıyla Müslüman millet kavramının baskınlığı yerine *Osmanlı Milleti* kavramını getirmeyi gerekli kılar. Bu bağlamda gayrimüslimlerin haklarına yönelik düzenlemeler Müslüman halkın yanında diğer milletlerin de aynı haklardan istisnasız yararlanmaları hususuna özel olarak değinir. Akabinde, Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin bu eşitlik durumuna yönelik fiili uygulamalar ön görülerek, Tanzimat ile gayrimüslimlere verilen hakların pek çok bağlamda somutlaştırılması sağlanır. Daha önce azınlıklar olarak hakları *zimmi hukuk* çerçevesinde düzenlenen¹ ve Müslümanlar gibi sembolik olarak inşa faaliyetlerinde bulunamayan gayrimüslimlerin mimari faaliyetlerinin kolaylaştırılması bu somutlaştırmalardan biridir. Bunun yanında gayrimüslimlerin imar meclisleri gibi şehir yapılanmasında etkin kurumlarda Müslümanlarla birlikte yer almasının öne açılmış ve bu şekilde kendi mimari faaliyetlerinin de gerçekleştirilmesi kolaylaşmıştır.

Bu süreçte özellikle kendi *ibadethanelerinin*, *okullarının*, *hastanelerinin* ve *mezarlıklarının* inşasında gayrimüslimler yeni haklar elde etmişlerdir. Örneğin ahalisi bütünüyle bir mezhepte olan yerlerde ve ahalisi farklı milletlerden olursa bile *her bir cemaatin kendi oturduğu ayrı mahallinde*, *ibadethanelerin*, *mekteplere*, *hastane* ve *mezarlıkların* tamir ve onarımına dair izinler

¹ Bozkurt, 1989: 10.

aranılmamaktadır. Bunun yanında *patrikler veya cemaat metropolitleri* tarafından *plan ve projelerinin hükümete sunulması* kaydıyla, uygun bulunursa söz konusu yapıların yeniden inşasına izin verilebilmektedir.² Böylelikle gayrimüslimlerin belirli yerleşimlerde yapılarının tamiri için izin aranmadığı ve aynı zamanda yeni yapı inşalarının da mümkün olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda gayrimüslimler, mevcut ibadethanelerini tamir etmelerinin yanında bu yapıların yenilenmesi veya yeni ibadethane açılması için başvuruda bulunmuşlardır. Ayrıca ibadethanelerle birlikte genellikle yakın çevresinde çok sayıda okul ve buralarda hizmet verecekler için misafirhaneler gibi diğer yapılarında inşaları için izin istemişlerdir.

Gayrimüslimlere ait tüm bu mimari faaliyetlerini içeren başvurular, bina mahallinde yapılan incelemeleri içeren tespitlerin yanında, plan ve projelerinin de yer aldığı ruhsat belgeleriyle kayıt altına alınmıştır³. Bu bağlamda Samsun gayrimüslimlerin özellikle ibadethane, okul ve diğer işlevler için inşa izni alabilmek üzere başvuruda bulunduğu çok sayıda yazışmaya rastladığımız önemli bir yerleşim olarak dikkat çekmektedir. Samsun'un eski şehir merkezi de içerisine alan ve çalışmada *Samsun Kasabası* olarak isimlendirilen, günümüzde Kale ve Pazar Mahalleri ve civarıyla, Ulugazi, Hançerli ve Selahiye Mahallelerinin de bulunduğu yerleşim alanında Tanzimat'ın ilanından sonra Milli Mücadele dönemine kadar (1914) beş kilise ve bununla birlikte kiliselere bağlı çok sayıda okul ve misafirhanenin inşasına izin verilmiştir. Bu açıdan yaşanan şehirdeki imar hareketliliğinde kiliselerin ve bağlı yapıların inşası oldukça önemli bir yere sahiptir.

Bu çerçevede çalışma, Tanzimat sonrası Samsun Kasabası'nda inşa edilen kiliseler ve bunlara bağlı yapıları inşa karar ve süreçleriyle ele alırken kiliselerin mimari niteliklerini, şehir yapılanmasındaki yerlerini ve değişen sosyal ve politik ortama göre dönüşümlerini konu edinmektedir. Çalışmada ilk olarak 19. yüzyıl sonrasında Samsun Kasabası'nda gayrimüslimler ve onların şehir yapılanmasındaki rolleri ele alınmıştır. Bu bağlamda ise birinci kısımda Samsun Kasabası'nda inşa edilen kiliseler ve bağlı yapıları, Tanzimat sonrası ilk kilisenin inşa edildiği 1866 tarihinden 1914'e kadar Osmanlı arşiv belgeleri, dönem fotoğrafları ve yazılı dokümanlar ışığında tespit edilmiştir. İkinci kısımda ise bu yapıların Milli Mücadele dönemi sonrası değişen politik ve siyasal ortamda işlevsel ve biçimsel dönüşümleri ortaya konulmuştur. Değerlendirme ve sonuç bölümünde bu iki farklı döneme ait inşa karar ve süreçleri, yapıların kullanım şekilleri ve toplumsal yapı içerisindeki durumlarına dair elde edilen bulgular karşılaştırılarak analiz edilmiştir. Sonuç olarak çalışma Tanzimat sonrası gayrimüslimlerin kilise ve hizmet birimlerinin inşasıyla artan mimari faaliyetlerini ortaya koyarken, değişen siyasal ve politik süreçlerle bu mirasın değer dönüşümünü de açığa çıkarmaktadır.

1. 19. Yüzyıl Sonrası Samsun Kasabası'nda Gayrimüslimler ve Şehir Yapılanmasında Roller

Canik Sancağı dahilinde bulunan Samsun gerek Avrupa ile doğudan ticari bağlantıları⁴ gerekse de Bağdat'ın da içinde olduğu büyük vilayetlerin iskelesi olarak⁵ bir aktarma mahalli olması nedeniyle gayrimüslim ve yabancıların yoğunlukla yerleştikleri bir liman şehri olmuştur⁶ (Harita 1). Özellikle tütün ticaretine bağlı olarak, gayrimüslim nüfus içerisinde tütün ticaretiyle ilgilenen çok sayıda kişi Samsun'a yerleşmiş ve ticari faaliyetlerinin yanında, bankalar, sigorta şirketleri gibi yeni kamusal kullanımları da şehre kazandırmışlardır.⁷ Bu bağlamda şehrin nüfusunun büyük çoğunluğu gayrimüslimlerden oluştuğu söylenebilir. Öyle ki Trabzon Vilayet

² Islahat Fermanı'nın Osmanlıca transkripsiyonu için bkz. *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 2020: 19-25.

³ Ayrıca *Kilise Defterleri* ile gayrimüslimlerin mimari faaliyetleri geniş kapsamlı şekilde kayıt altına alınmıştır. Bkz. Güler, 1998: 160; Olgun, 2010: 225.

⁴ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1903*, 2008: 541.

⁵ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, 2009: 313, 317.

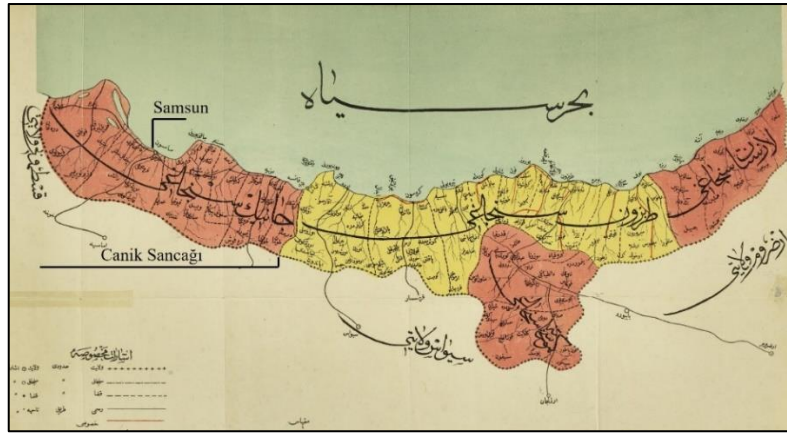
⁶ Bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HRT.h., 622, 29 Z 1341 / 12 Ağustos 1923.

⁷ *Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi*, 1977: 39.

Salnamelerinde (1869–1904), Canik sancağında baskın nüfus Müslümanlardan oluşmaktayken, Samsun'da aynı tarihler arasında gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu görülebilmektedir. Hatta Müslüman erkek nüfusu ancak 1901'de gayrimüslim erkek nüfusu ile eş değer olabilmiş, bu tarihten önce sürekli gerisinde kalmıştır (Grafik 1).

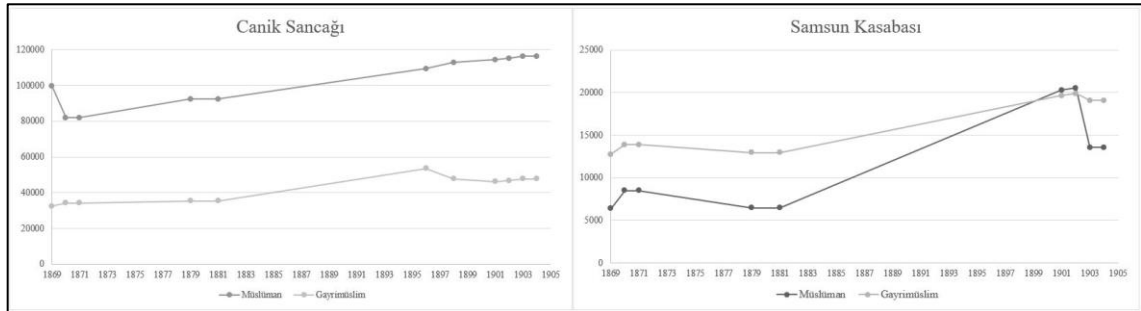
Samsun Kasabası'nda Rum, Ermeni, Protestan ve Katolik olarak ayrıştırılan gayrimüslimlerden Rum cemaati 1901'den itibaren Müslüman nüfusu geride bırakacak bir nüfus oranına sahip olmuştur (Grafik 2). Örneğin 1872 yılında 8671 haneye sahip Samsun kazasında hanelerin 3772'si İslam, 4802'si Rum, 97'si Ermeni'dir.⁸ Ayrıca 1892'de Samsun Kasabası'nda iki yeni mahalle kurulmuş⁹ ve bu mahallelere de Rum cemaati yerleşmiştir¹⁰. Ermeni cemaati Rum nüfusundan sonra ancak Rumlara kıyasla oldukça düşüktür. Protestan ve Katolik nüfusa ise 1901 tarihinden itibaren rastlanmaktadır.¹¹

Şekil 1. Trabzon Vilayeti Haritasında Canik Sancağı ve Samsun Kasabası'nın Konumu

Kaynak: BOA, HRT. h, 622. (İşaretlemler ve notlar yazara aittir.)

Grafik 1. Trabzon Vilayet Salnameleri'ne göre Canik Sancağı ve Samsun Kasabası'nda Müslüman ve Gayrimüslim Erkek Nüfusunun Dağılımı (1869 – 1904)¹²

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

⁸ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1872, 1994: 203.

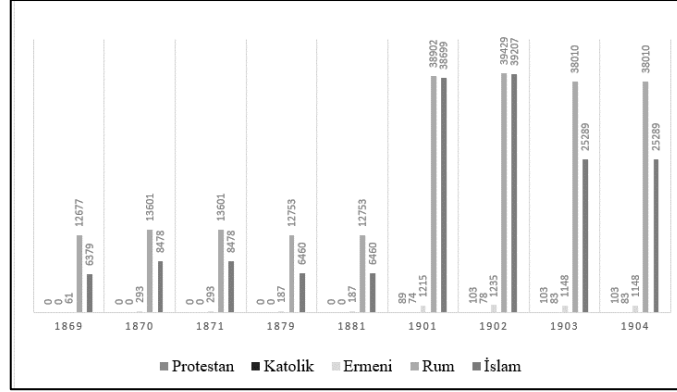
⁹ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1892, 2005: 357.

¹⁰ Günümüzde olmayan Kırbaç ve Yeni Kırbaç Mahalleleri Rum Mahalleleri olarak bilinmektedir. Bkz. Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi, 1977: 67.

¹¹ Katoliklerin, Rum veya Ermeni gayrimüslimler arasında sayılmayarak ayrı bir isimlendirme yapılması, bu nüfusun çoğunlukla yabancılar tarafından oluşturulmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

¹² 1869 ve 1881 yılları arasındaki Trabzon Vilayet Salname verilerine göre kadın nüfusu belirtilmediğinden Canik Sancağı ve Samsun Kasabası nüfus dağılımında erkek nüfus verisi kullanılmıştır.

Grafik 2. Trabzon Vilayet Salnameleri'ne göre Samsun Kasabası'nda Müslüman ve Gayrimüslim Erkek Nüfusun Mezheplere Göre Dağılımı (1869 - 1904)¹³

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

19. yüzyılda Samsun Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı çok kültürlü bir yer olarak göze çarpar. Bu durum kentin fiziksel gelişimini de etkilemiş ve özellikle gayrimüslim ve yabancılar kentsel imar ve inşaa faaliyetlerinde önemli görevlerde bulunmuşlardır. Şehrin Tanzimat sonrası kentsel yapılanmasında önemli bir rol oynayan Ali Rıza Efendi döneminde çok sayıda gayrimüslim ve yabancı mimar ve mühendis görevlendirilmiş olması da fiziksel çevrenin dönüşümüne etki eder.¹⁴ Bu bağlamda haritalanmasında görev almışlar, imar hareketlerini teftişle yetkilendirilmişler ve ruhani önderlerle birlikte imar meclislerine katılmışlardır.¹⁵ Tüm bu resmi bir görevler gayrimüslimlerin bu dönemdeki güç üstünlüklerini göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte günümüze de aktarılan çok sayıda sivil mimari eser inşa etmişler ve özellikle kagir yapı inşasında öne çıkmışlardır.

Gayrimüslimlerin Samsun'daki varlığını yansıtmaya açısından bu dönem aralığında inşa ettikleri kiliseler kent yapılanmasında daha özel bir yer tutmaktadır. Kiliselere Tanzimat öncesinde olduğu gibi sadece gayrimüslim nüfusun bulunduğu alanlarda değil, Müslümanların da yaşadığı mahallelerde inşa edilmek üzere izin verilmiştir. Bunun yanında kiliselerle birlikte inşa edilen okullar, misafirhaneler ya da yetimhaneler gibi yapılarla şehir içerisinde özel yapı komplekslerinin de oluşturulduğu görülebilir. Yalnızca 1869 yılında Samsun genelinde 161 kilise ve 215 rahiple birlikte 102 Rum Mektebi ile birer Katolik ve Ermeni mektebinin olduğu aktarılmıştır.¹⁶ 1904 yılına gelindiğinde ise 60 Hristiyan mektebi ile 154 kilisenin yanında cami sayısının sadece 41 olduğu görülür.¹⁷ Bu durum kiliselerin şehirde çok daha baskın sayıda olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Samsun Kasabası'ndaki ibadethanelere dair verilere ise ilk olarak 1871 yılında Trabzon Vilayet Salnamesi'nde rastlanılmaktadır. Buna göre Samsun Kasabası'nda birer Ermeni Kilisesi, Rum Kilisesi ve Katolik Kilisesi bulunmaktadır¹⁸. Toplamda üç olan Kilise sayısı 1904 yılına gelindiğinde dört olmakla birlikte Rum erkek ve kız çocukları için üç hanelik bir okulun, Ermeni milletinin ve Ermeni Katoliklerinin erkek ve kız çocukları için ise birer okulun var olduğu belirtilmiştir.¹⁹ Rum çocukları için belirtilen üç hanelik okuldan birinin yine Rum Kilisesi'ne bağlı Sıbyan Mektebi olduğu anlaşılmaktadır.

¹³ Grafik yazar tarafından düzenlenmiştir.

¹⁴ Serbestoğlu, 2019: 28.

¹⁵ Taşar, 2021: 154.

¹⁶ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869, 1993: 151.

¹⁷ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904, 2009: 329.

¹⁸ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1871, 1993: 207, 209, 211.

¹⁹ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904, 2009: 319.

2. Samsun Kasabası'nda Kiliseler ve Kiliselere Bağlı Yapılar (1866-1914)

Gayrimüslim yoğun nüfusuna rağmen Samsun Kasabası'nda gayrimüslim ibadethanelerine dair belgelere özellikle 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde rastlamaktayız. Bu durum gayrimüslimlerin mimari faaliyetlerinin arttığı Tanzimat sonrası süreci işaret etmesi açısından değerlidir. Samsun Kasabası'nda gayrimüslimlerin kilise inşalarına dair Osmanlı arşivinde yer alan başvuru ve ruhsat belgelerinden hareketle bu çalışmada sözü edilen ibadethane ve ibadethanelere bağlı okul ve misafirhanelerin Tanzimat sonrası dönemde inşa edildikleri ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda çalışmada ilk olarak Samsun Kasabası'nda ruhsat kayıtlarına göre 1866 tarihinde inşa edilmiş olan Rum Kilisesi'nden başlayarak inşa edilmiş beş kilise ve bu kiliselerle birlikte inşa izni verilen okul ve misafirhane yapıları Osmanlı arşivinde yer alan ruhsat ve başvuru belgeleriyle irdelenmektedir. İkinci kısmında ise kiliselerin 1994 - 1990 yılları arasında kullanımları ve geçirmiş olduğu tüm değişim ve dönüşüm süreçleri belgeler, gazete haberi, görsel ve yazılı dokümanlarla ortaya konulmaktadır. Böylelikle Tanzimat ile gayrimüslimlerin artan mimari faaliyetlerinin durumu, sonrasında yaşanan dönüşüm süreciyle birlikte Samsun Kasabası'nda kiliselerin inşasından itibaren geniş bir perspektifle ele alınarak tespitler yapılabilmektedir.

Samsun Kasabası'nda gayrimüslimlerin kilise inşaları için farklı zamanlarda Bâbîâli'ye başvuruda buldukları bilinmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde yer aldığı üzere, yerleşimde beş kilisenin inşası için ruhsat verilmiştir. Bunlar; Rum Kilisesi, Mater Dolorosa Katolik Kilisesi, Ermeni Kilisesi, Ermeni Katolik Kilisesi ve Rum Mezarlık Kilisesi'dir. Söz konusu kiliselerden ilki, Islahat Fermanının yayınlanışından on yıl sonra inşası için izin alınan Rum Kilisesi ve sonuncusu ise, 1912'de inşasına izin verilen Rum Mezarlık Kilisesi'dir (Tablo 1). Ayrıca kiliselerle birlikte çok sayıda okul, misafirhane ve papaz ikametgahının yapımına da izin verilmiştir.

Tablo 1. Tanzimat'ın İlanı Sonrası Samsun Kasabası Kiliselerinin Ruhsat Tarihlerine Göre Kronolojik Sıralaması

<i>Samsun Kasabası Kiliseleri</i>	<i>İnşaat Ruhsat Tarihi</i>
Rum Kilisesi	1866
Mater Dolorosa Katolik Kilisesi	1875
Ermeni Kilisesi	1904
Ermeni Katolik Kilisesi	1904
Rum Mezarlık Kilisesi	1912

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

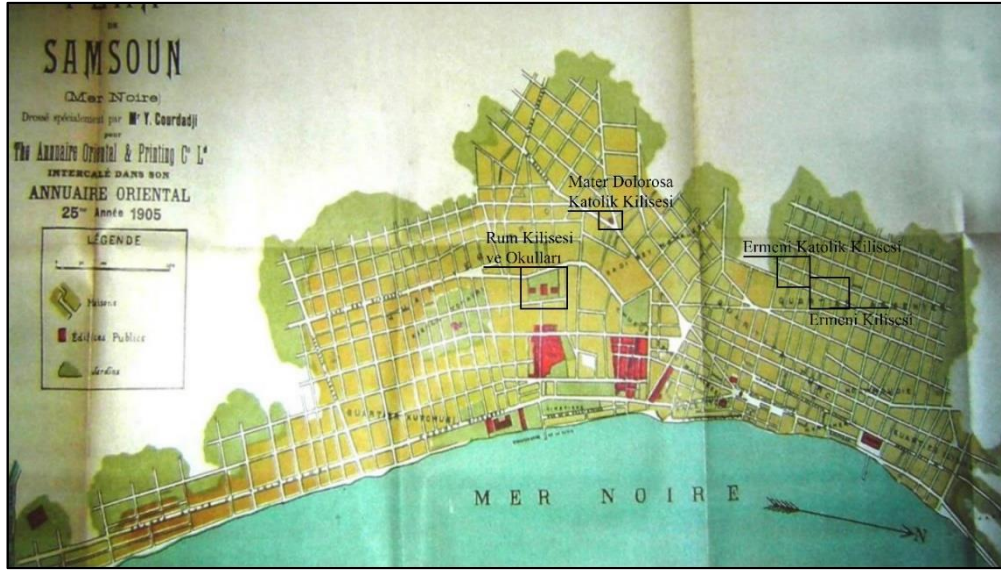
Samsun Kasabası'nda sözü edilen dört kiliseden ikisi olan Rum Kilisesi ve Mater Dolorosa Katolik Kilisesi, 1905'te Courdadji tarafından hazırlanmış olan Samsun Şehir Planı'nda açıkça gösterilmiştir.²⁰ Rum Kilisesi her iki yanında yer alan mektep binalarıyla birlikte gösterilmişken Mater Dolorosa Katolik Kilisesi'nin yerleştiği üçgen arsa haritada işlenmiştir. Bu iki kilise Rumların yoğunlukla yaşadığı ve plan üzerinde *Rum Mahallesi* olarak isimlendirilen bölgede gösterilmiştir (Harita 2). Kiliselerin yerleştiği alanlar bugünkü Ulugazi ve Kale Mahallesi içerisinde yer almaktadır. Ayrıca 20. yüzyılın başında Samsun'da Kadıköy Mahallesi olarak bilinen bir Rum yerleşiminden Moltke, *tepelerde bir Rum köyü* olarak bahsetmektedir.²¹ Haritanın hazırlandığı dönemde var olduğu bilinen Ermeni Kilisesi ve Ermeni Katolik Kilisesi'nin ise planda yer almamakla birlikte, bunların *Ermeni Mahallesi* olarak ifade edilen Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Selahiye Mahallesi'nde olduğu tahmin edilebilmektedir. Ayrıca bu çalışmada bahsedilmemekle birlikte Samsun'da bir Protestan Kilisesinin de olduğu 1915 tarihli

²⁰ "Plan de Samsoun (Mer Noire) dressé spécialement par Y. Courdadji pour The Annuaire Oriental & Printing Co. Ltd. Intercalé dans son Annuaire Oriental 25me Année 1905", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/93726> (Erişim Tarihi: 21.06.2021)

²¹Bkz. *Bütün Yönleriyle Samsun*, 1978: 8.

arşiv belgelerinde yer almaktadır.²² Planda yer alan kiliselerin konumlarından hareketle Samsun'da gayrimüslimlere ait kiliselerin Müslüman ibadethanelerinin yoğunlaştığı iskele ve civarından uzakta, şehrin kuzey güney aksı boyunca yerleştirilmiş olduğu söylenebilmektedir. Bu durum tepelik alanda inşa edilmiş olan kiliselerin Karadeniz'e yönelen apsislerinin, kıydan şehrin silueti içerisinde açıkta seçilebilmesinde etkin olmuştur. Öte taraftan şehrin erişimi uzak noktalarında konumlandırılan kiliseler, Tanzimat sonrasında gayrimüslimlerin yer seçimi uygulamalarında hala sınırlı bir hareket alanına sahip olduklarını göstermesi açısından önemlidir.

Şekil 2. 1905 Courdadji'nin Şehir Planı Üzerinde Gösterilen Rum Kilisesi, Mater Dolorosa Katolik Kilisesi ile Ermeni Katolik Kilisesi ve Ermeni Kilisesi'nin Tahmini Konumları²³

2.1. Rum Kilisesi (1866)

19. yüzyılın sonlarına doğru Samsun'da gayrimüslimlerin büyük kısmını Rum cemaati oluşturmaktadır. Rum Kilisesi *Kilise Caddesi* olarak ifade edilen bugünkü Çiftlik Caddesi üzerinde, 1866 tarihinde Osmanlı devleti tarafından inşasına ferman ile izin verilen bir ibadet yapısıdır.²⁴ Vadala'ya göre fermanın sonra 1872 tarihinde Yunan Ortodoksları tarafından kilisenin inşası tamamlanmıştır.²⁵ Bu dönemde Rum Metropolitenin Samsun'da ikamet etmesi,²⁶ kilisenin gayrimüslimlerce dini bir merkez olarak görülmesinde etkili olmuştur.²⁷ Ayrıca 1881 yılında Liva İdare Meclisi azaları arasında Rum metropolidi Sakranyos Efendi ve azayı müntehibesinde Rum milletinden Simyonaki Anastasyadi Ağa yer alması,²⁸ Rum Kilisesi'nin politik olarak da önemini arttırmıştır. Bunun yanında sonrasında etrafında inşa edilen okul ve misafirhane yapılarıyla merkezinde Rum Kilisesi'nin olduğu bir kompleks içerisinde ibadethane, Samsun Kasabası'nda daha dikkat çekici bir yer edinmiştir.

²² BOA, DH. EUM. 5. Şb, 15/19, 02 N 1333 / 14 Temmuz 1915.

²³ Haritada Ermeni Kilisesi ve Ermeni Katolik Kilisesi'nin tahmini konumları günümüzde mevcut olan Uzun Sokak ve Ebu Suud Caddeleri referans alınarak yazar tarafından belirlenmiştir. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/93726>, (Erişim Tarihi: 21.06.2021). Harita üzerindeki işaretlemeler ve notlar yazara aittir.

²⁴ BOA., İ. AZN., 60-24, 8 S 1323 / 14 Nisan 1905.

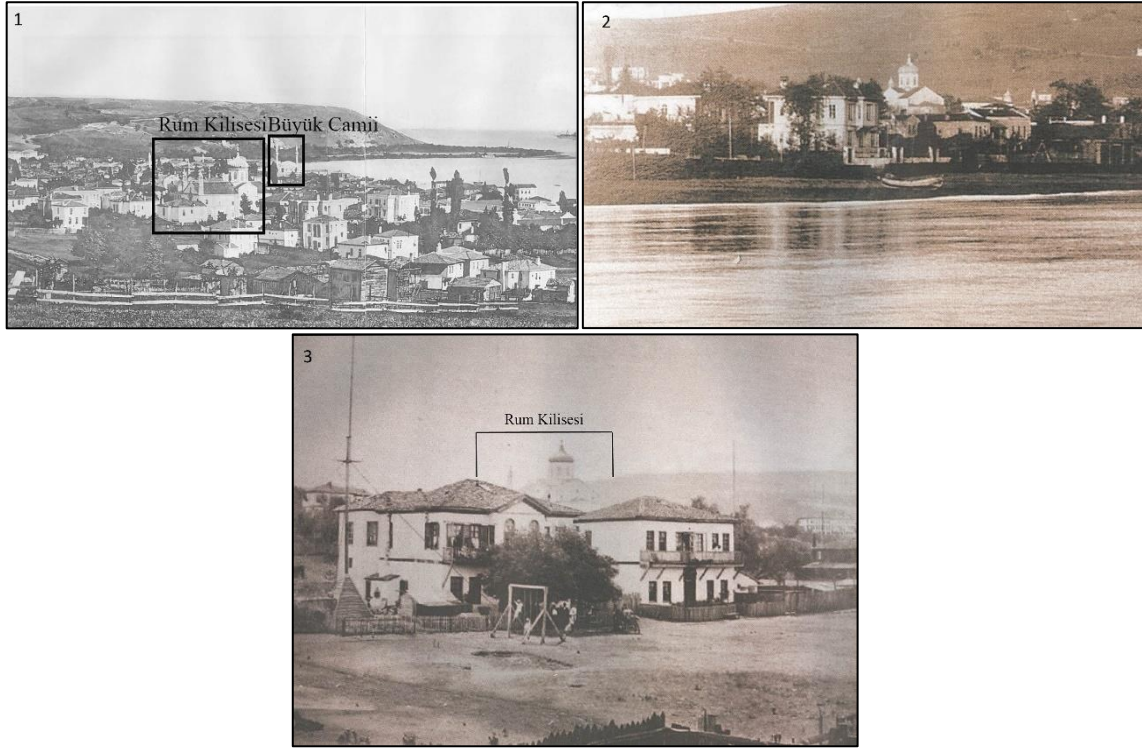
²⁵ R. Vadala, 1944: 31.

²⁶ M. Emin Yollacı, 1998: 28.

²⁷ Kilisenin açılışında 1873'te Yunan Kral'ı Rum Kilisesine mahsus bir dua gönderdiği görülebilmektedir; BOA, HR. MKT, 784/91, 7 Ra 1290 / 5 Mayıs 1873.

²⁸ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1881*, 1999: 151-153.

Rum Kilisesi'nin odakta yer aldığı pek çok Samsun fotoğrafı günümüze kadar ulaşmıştır. Bu fotoğraflarda kilisenin şehrin yüksek bir tepesinde olduğu ve bu şekilde baskın bir yapı unsuru olarak göze çarptığı fark edilebilmektedir. Hatta kubbesi ve çan kuleleriyle Rum Kilisesi sahil-den dahi dikkat çeker niteliktedir (Resim 1). Samsun yangınında (1869) zarar görerek yıkılan Samsun Büyük Camii'nin inşasından sonra (1881) dahi merkezde Rum Kilisesi olacak şekilde fotoğraflar hazırlanılmaya devam edilmiştir.²⁹

Res. 1. 19. Yüzyıl Samsun Şehir Silüetinde Rum Kilisesi ve Büyük Camii³⁰

Rum Kilisesi'nin çevresindeki yapılarla birlikte gösterildiği vaziyet planı, kiliseye bağlı okullardan biri olan Rum Kız Mektebi'nin ruhsatında yer alan H. 1320 yılına ait *Samsun'da Rum Kilisesi Haritası* başlıklı belgede yer almaktadır.³¹ Bu plana göre bahçe duvarı ile *Kilise Caddesi'nden* ayrılan kilise arsası içerisinde *26 Rebiülâhir 1283 tarihli ferman* (7 Eylül 1866) ile inşa edildiği belirtilen Rum Kilisesi büyük bir yapı topluluğunun merkezinde yer almaktadır. Kilisenin solunda 1890 tarihinde inşası için izin verildiği belirtilen erkek mektebi ile sağında evvelce inşa edildiği ifade edilen ancak 1905'te ruhsatı verilen kız mektebi gösterilmiştir. Aynı belgede *7 Zilkade'de emr-i aliye merbut olan bir hane* şeklinde sıbyan mektebinin inşası açıklanmış ve bu mektep kız mektebi ile giriş kapıları karşılıklı olacak şekilde bahçe duvarına yakın gösterilmiştir. Ayrıca kilise okullarının kullanımında olan idarehane yapısıyla birlikte hademe koğuşu, mektep deposu, odunluk kömürlük, helalar ve jimnastik alanı da kilise bahçesinde görülebilmektedir. Bunların dışında kilise planında yarım daire şekilde dışarı taşırılmış görülen apsisin olduğu doğu kısmına açılan bir bahçe kapısının daha olduğu ve bu şekilde arkada yer alan yolla bağlantı kurulduğu anlaşılabilmektedir (Şekil 3).

Bununla birlikte Rum Kilisesinin etrafında Müslüman hane olmadığı ve 461 hane Rum cemaati olduğu Rum Kız Mektebi'ne ait ruhsat belgelerinde ayrıca yer almaktadır.³² Anlaşılabileceği

²⁹ Taşar, 2021: 230.

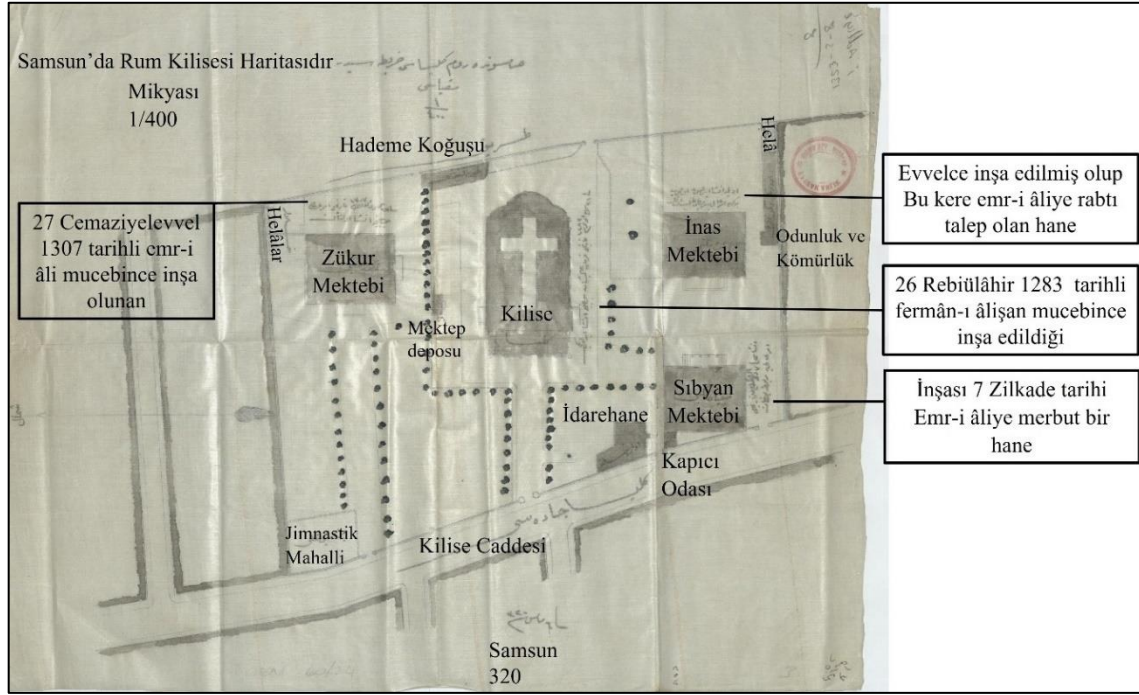
³⁰ İpek, vd., 2016a: 41; 47;42. (İşaretleme ve notlar yazara aittir.)

³¹ BOA, İ. AZN, 60/24, 8 S 1323 / 14 Nisan 1905.

³² Bkz. Sarısakal, 2011a: 385.

üzere kilise yalnızca gayrimüslimlerin ikamet ettiği bir mahalde inşa edilmiştir. Rum Kilisesi'nin bulunduğu bu yerde çeşitli tarihlerde gayrimüslimlerin hane inşalarına izin verildiğine dair belgeler³³ buranın gayrimüslimlerin yerleşiminde olduğu görüşünü desteklemektedir. Bunun yanında kilisenin bir cemaatinin olduğu ve burada uzun süre törenlerin³⁴ gerçekleştiği de bilinmektedir.

Şekil 3. Rum Kilisesi ve Okullarını Gösterir Plan

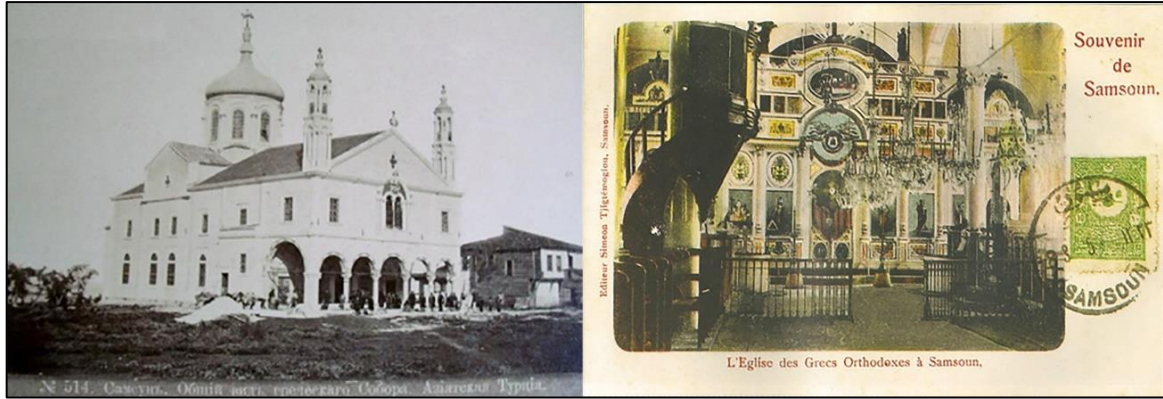
Kaynak: BOA, İ. AZN, 60/24, 8 S 1323 / 14 Nisan 1905. (İşaretlemeler ve notlar yazara aittir.)

Rum Kilisesi'nin inşa edildiği ilk zamanlara ait olduğunun düşünülebileceği fotoğrafta, kilisenin etrafında yer alan okulların henüz var olmadığı ve ibadethanenin iki katlı, ikiz çan kuleli ve kubbeli inşa edildiği görülebilmektedir (Resim 2). Yapının girişinde yer alan kemerli sütun dizisi sonraki dönemlerde demir ızgaralarla kapatılarak kapalı bir giriş alanına dönüştürülmüştür. Ayrıca beden duvarında yer alan kemerli ikiz pencerelerin niş içerisine olduğu ve her iki yanında yer alan simetrik dikdörtgen pencere açıklıkları görülebilmektedir. Giriş cephesinde üçgen alınlık dikkat çekmekle birlikte, yan cephelerde küçük boyutlu üçgen alınlıklar yükselti olarak yapının haçı oluşturan kırma çatısı daha da öne çıkarılmıştır.

Kilise iç mekanına dair ise elimizde sadece bir kartpostal bulunmaktadır (Resim 2). Bu kartpostalda, kilise içerisinde cemaat yeri ve kutsal alanın yer aldığı ikona duvarının, bir korkuluk yardımıyla birbirinden ayrıldığı ve aralarına vaaz kürsüsün yerleştirildiği görülebilmektedir. Ortodoks kiliselerinde geleneksel olduğu üzere ikona duvarının merkezinde bir ana kapıyla birlikte duvarın her iki ucunda kutsal alana geçişi sağlayan kemerli kapıların bulunduğu da dikkat çekmektedir. Buradan hareketle kilisenin üç nefli olduğu ve ana apsisin yanında iki küçük apsisin yer aldığı düşünülebilmektedir.

³³ BOA, İ. DFE, 2/9, 18 S 1311 / 31 Ağustos 1893. Ayrıca bkz. BOA, İ. DFE, 19/4, 24 M 1325 / 9 Mart 1907.

³⁴ BOA, DH. EUM. EMN, 67/11, 22 Ca 1332 / 18 Nisan 1914.

Res.3. Rum Kilisesi (solda) ve Rum Kilisesi İç Mekanı (sağda)³⁵

Rum Kilisesi bahçesinde kiliseden sonra inşa izni verilen ilk yapı Rum Erkek Mektebi'dir. Erkek mektebinin inşasına dair Osmanlı arşivinde yer alan belgede, Rum patrikhanesinin Bâbiâli'ye Rum erkek çocuklarının eğitimi için bir mektep inşası talebiyle başvurduğu aktarılmaktadır. Başvuru Divan-ı Hümayun'da görüşülmüş ve yere dair tespitlerde bulunulmuştur. Buna göre Rum cemaatinden toplam iki bin dört yüz yetmiş dokuz nüfusun bulunduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda kilisenin haremî dahilindeki mektep yapısının, yarım kagir ve *genişliği yirmi altı ve eni yirmi dört zira* olacak şekilde inşasına izin verilmiştir. İnşa masrafının ise kilise hazinesinin yanında eski mektep binalarının satışı ile karşılanacağı ifade edilmiştir.³⁶ Burada geçen *eski mektep binaları* ifadesinden kilisenin bulunduğu arsa içerisinde mevcutta yapıların zaten mektep olarak kullanıldığı anlaşılabilir. Rum Erkek Mektebi kilise binasının kuzeyinde inşa edilmiştir (Resim 3). Yapının planını gösterir belgede, mektep binası ön cephede yer alan merdivenli girişin yanı sıra kiliseye bakan cephesinde de bir giriş yer alacak şekilde iki girişli olarak gösterilmiştir.³⁷ Her iki girişte birbirinin aynısı cephe düzenine sahip olacak şekilde tasarlanmıştır. Ayrıca yapının zemininde havalandırma için bırakılan dikdörtgen açıklıklar dikkat çekmektedir (Şekil 4).

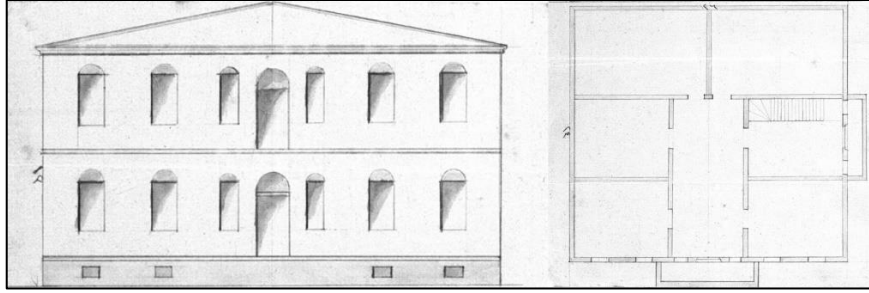
Res. 1. Rum Kilisesi ve Rum Erkek Mektebi³⁸

³⁵ https://commons.m.wikimedia.org/wiki/File:Aya_Triada_Ortodoks_Kilisesi_profilden.jpg, (Erişim Tarihi: 18.03.2021); İpek, vd. (2016a), Fotoğraflarla Samsun (1840-1918), 91.

³⁶ BOA, İ. DH, 1167/91219, 10 Ca 1307 / 2 Ocak 1890; Belgenin günümüz Türkçesine sadeleştirilmesinde Sarısakal, 2011a: 391'den yararlanılmıştır.

³⁷ BOA, İ. DH, 1167/91219, 10 Ca 1307 / 2 Ocak 1890.

³⁸ İpek, vd., 2016a: 44 (İşaretleme ve notlar yazara aittir.)

Şekil 4. Rum Erkek Mektebini Gösterir Görünüş ve Plan Çizimleri

Kaynak: BOA, İ. DH, 1167/91219, 10 Ca 1307 / 2 Ocak 1890.

Rum Kilisesi'ne bağlı Erkek Mektebi'nin inşasından sonra, mektep arsasında *muallimler* için bir hanenin inşası amacıyla kilisenin başvuruda bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁹ Ayrıca 26 Şubat 1901'de haneyle birlikte bir de *dershane* inşa edilebilmesi için bir başka başvuruda bulunulmuştur.⁴⁰ Bu başvuru sonucunda, mektep arsasına dershane inşasından vazgeçildiği ve yalnızca hane inşası için izin alınabildiği anlaşılmaktadır.⁴¹ Ancak 1902'de hane inşası için yeniden değerlendirmeler yapıldığı⁴² ve bir diğer belgede bu haneyle birlikte bir dershane ilavesinin de söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.⁴³ Bununla birlikte aynı yıl mektep arsasına yapılacak dershaneye ilave olarak bir *öğretmenevi* yapımına da izin verilmiştir.⁴⁴ Böylelikle mektep arsası içerisinde muallimler için hanenin, öğretmenevi adıyla yapılması mümkün olmuştur.

1904 yılında muallimlerin ikametgahı olarak inşa edilen hanenin tek katlı olduğu, daha sonra buranın Sıbyan Mektebi olarak kullanılması için yapılan başvuruda ortaya çıkar. Buna göre *muallimlerin ikametgahına mahsus odaların üzerine bir kat ilavesiyle* burası Sıbyan mektebi olarak kullanılmak istenmektedir.⁴⁵ *Jan'ın oğlu Hacı Dimitraki ve ahalinin ianeleriyle* Sıbyan mektebinin inşasının yapılacağı ifade edilerek inşası için izin verilmiştir.⁴⁶ Mektebin inşa edilmiş süreci kilise bahçesinde var olan ve konut olarak kullanılan haneleri göstermesi açısından önemlidir. Rum Kilisesi avlusunda tek bir hane olmadığı, daha önce Sıbyan Mektebi'ne dönüştürülen muallim ikametgahıyla birlikte burada başka hanelerinde bulunduğu düşünülebilmektedir. Bu konuda Rum Kız mektebinin ruhsat belgesinde 1320 tarihli olarak *Meryem Ana Kilise'si* (Rum Kilisesi) avlusuna tahsis edilecek iki katlı ve kagir olduğu belirtilen bir yapının çizimi de yer almaktadır.⁴⁷ Bu bağlamda kilisenin vaziyet planının yer aldığı haritadan hareketle, Rum Kilisesi avlusunda bulunan hademe koşullarının hane olarak kullanıldığı düşünülebilir. Ayrıca aynı haritada Sıbyan mektebi olarak gösterilen yapı, bir dönem hane olarak kullanılan ve kat ilavesi ile okula dönüştürülen binadır.⁴⁸ Sıbyan mektebinin görünüşünün yer aldığı ruhsat belgesinde mektep iki katlı bir yapı olarak, 6 arşın yüksekliğindeki eski binaya, 6.18 arşın yüksekliğinde bir dershane yapısının eklenmesiyle toplamda zeminden çatısına 14 arşın yüksekliğinde olacak şekilde gösterilmiştir (Şekil 5).⁴⁹

³⁹ BOA, ŞD, 1853/3, 4 Za 1318 / 23 Şubat 1901.

⁴⁰ BOA, BEO, 1623/121725, 7 Za 1318 / 26 Şubat 1901.

⁴¹ BOA, DH. MKT, 2542/101, 26 C 1319 / 10 Ekim 1901.

⁴² BOA, ŞD, 1854/27, 29 Z 1319 / 8 Nisan 1902.

⁴³ BOA, DH. MKT, 513/14, 18 S 1320 / 27 Mayıs 1902.

⁴⁴ BOA, MF. MKT, 634/3, 5 Ra 1320 / 12 Haziran 1902.

⁴⁵ BOA, İ. AZN, 54/16, 13 L 1321 / 2 Ocak 1904.

⁴⁶ BOA, DH. TMİK.M, 162/30, 22 Za 1321 / 9 Şubat 1904.

⁴⁷ BOA, İ. AZN, 60/24, 8 S 1323 / 14 Nisan 1905.

⁴⁸ Bkz. BOA, İ. AZN, 60/24, 8 S 1323 / 14 Nisan 1905.

⁴⁹ BOA, İ. AZN, 54/16, 13 L 1321 / 2 Ocak 1904.

Şekil 5. Sıbyan Mektebinin Görünüşü

Kaynak: BOA, İ. AZN, 54/16, 13 L 1321 / 2 Ocak 1904.

Sıbyan mektebiyle birlikte Rum Kilisesi Haritasında *evvelce inşa edilmiş ancak bu kere emr-i aliye'ye rabtı talep olunan hane* denilerek daha önce inşa olunduğu ifade edilen Rum Kız Mektebi kilisenin güneyinde, *482 merbu arsa* içerisinde erkek mektebi ile aynı hizada yer almaktadır (Resim 4).⁵⁰ Mektebin inşa olunduğu alanın daha önce başka bir vakıf arazisi olduğu öne sürülse de buranın kilise haremide dahilinde olduğu tespit edilmiş ve mektebin kagir olarak *tulen yirmi dört arşın, arzen yirmi arşın ve irtifaı on dört arşın vasatında* olduğu ifade edilmiştir.⁵¹ Mektep giriş kapısı merdivenlerle yerden 1,12 arşın yükseltilmiş ve giriş kapısı önünde iki sütun birinci katta 2 arşın dışarıya taşırılmış olan 7 arşın uzunluğunda cumbayı taşımaktadır. Yapının çatısıyla birlikte toplam yüksekliği 17,10 arşın olarak ifade edilmiştir. Kız mektebinin daha önce değinilen Sıbyan mektebiyle mimari açıdan benzerlik içerisinde olduğu görülebilmektedir. Bu durum kilise kompleksinde mimari olarak bir üslup birliğinin olduğunu göstermektedir (Şekil 6).

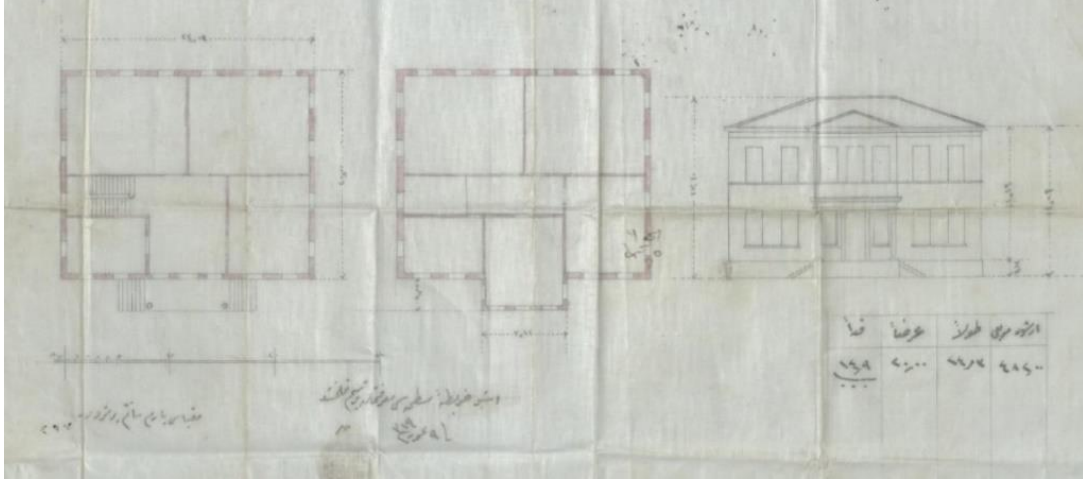
Res. 2. Rum Kilisesi, Rum Kız Mektebi ve Rum Erkek Mektebi⁵²

⁵⁰ BOA, İ. AZN., 60/24, 8 S 1323 / 14 Nisan 1905.

⁵¹ BOA, İ. AZN, 60/24, 8 S 1323 / 14 Nisan 1905. Belgenin günümüz Türkçesine sadeleştirilmesinde Sarısakal, 2011a: 385'ten yararlanılmıştır.

⁵² "Aya Triada Ortodoks Kilisesi" 6.04.2021'de şu kaynaktan alınmıştır. https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Aya_Triada_Ortodoks_Kilisesi_profil.jpg.

Şekil 6. Kız Mektebini Gösterir Plan ve Görünüş

Kaynak: BOA, İ. AZN, 60/24, 8 S 1323 / 14 Nisan 1905.

Rum Kilisesi avlusunda yapılmış bir diğer yapı, Kilise Caddesi bitişiğindeki Rum İdadi Mektebi'dir (1910).⁵³ Mektebin, Çorlulu Ali Paşa vakfına ait olan ve kilise avlusunda bulunduğu ifade edilen kırk bin arşın ayrılmış bir arsa üzerinde, 30 m genişliğinde, 14 m eninde ve 11 m yüksekliğinde kagir olarak yapılmasına izin verilmiştir. Daha önce mektep muallimleri için yapılacak konutların masraflarını üstelenen Hacı Dimitraki'nin bu mektebin masraflarını da karşılayacağı belirtilmiştir.⁵⁴ Mektebin inşa edileceği arsanın daha önceden Rum Kilisesi avlusu içerisindeki *Jimnastik Mahalli* olarak ayrılan yer olduğu kiliseyi gösterir haritadan anlaşılabilir. ⁵⁵ İki katlı yapının zemin katı kemerli pencere ve merdivenli girişin üzerinde dört taş sütun ile birinci katta yer alan konsolu taşımaktadır. Zemin katında kullanılan kemerli pencere dizisinin aksine birinci katta dikdörtgen formlu pencereler kullanılmıştır (Resim 5). Yapı konsolun iki yanına doğru simetrik biçimde inşa edilmiştir (Şekil 7).

Res. 3. Rum İdadi Mektebi⁵⁶

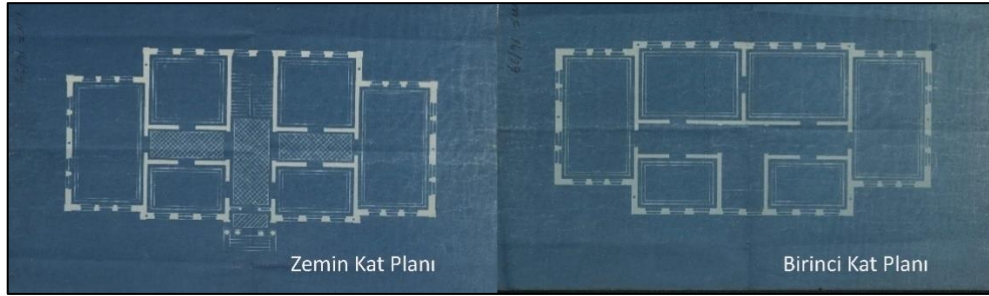
⁵³ BOA, İ. MF, 16/39, 13 N 1328 / 18 Eylül 1910.

⁵⁴ Sarısakal, 2011a: 393.

⁵⁵ BOA, İ. AZN, 60/24, 8 S 1323 / 14 Nisan 1905.

⁵⁶ Sarısakal, 2011a: 387.

Şekil 7. Rum İdadi Mektebi Zemin ve Birinci Kat Planı

Kaynak: BOA, İ. MF, 16/39 (Notlar yazara aittir.)

2.2. Mater Dolorosa Katolik Kilisesi (1875)

19. yüzyılda Karadeniz, Vadala'nın *Saint Fronçois d'Assie Tarikine mensup* olarak ifade ettiği Fransisken rahiplerinin 13. asırdan itibaren çok aktif ticari faaliyet yürüttükleri bir bölgedir.⁵⁷ Fransiskenlerin bir kolu olan *Kapuçin Rahipleri* de hem Fransisken rahiplerinin hem de şehirde bulunan Fransız Katolik Okulu'nun varlığını dikkate alarak Samsun şehrine yerleşmişlerdir.⁵⁸ Daha öncesinde Kapuçin rahipleri, Karadeniz üzerinden yaptıkları yolculukta Yunanlıların ve Ermenilerin kendilerine ait kiliseleri olmalarına rağmen, *yalnız yaşayan ve kiliseleri olmayan* çok sayıda Latin Katolik mensubunun olduğunu ifade etmektedirler. 1851 yılında İtalyan bir Katolik bayanın arazisini bağışlamasıyla buraya Katolik cemaatinin hizmetinde ahşaptan bir kilise ve bir de konut inşa edilmiştir.⁵⁹ Ancak mevcut kilisenin ihtiyacı karşılayamaması nedeniyle Fransız Konsoloslugu aracılığıyla Bâbiâli'ye başvuruda bulunulmuştur.⁶⁰ Başvuru sonucunda 1876 tarihinde *Samsun'da Fransa Devleti tarafından bulunan kapuhin rahibleri ve Gaberde kazasında Bulgar kilisesi inşası* isimli belgede Kapuçin Rahipleri için *1293 arşından ibaret, eski ve ahşap olan* mevcut kilisenin yerine, *yenisi uzunluğu 12, yüksekliği eni 8'er metre* olacak şekilde yeni bir kilisenin inşa edilmesine izin verilmiştir. Ayrıca kilisenin inşa edileceği mahalde Müslüman ve Hristiyan hanelerin bir arada olmasına rağmen bu durumun sıkıntılı olmayacağı vurgulanmıştır.⁶¹ Belgede eski yapıyı betimlerken kullanılan arşın birimi, yeni yapıda metre birimiyle ölçülendirilmiş olmakla birlikte, ifadelerden eskisinden daha büyük bir kilisenin inşası için izin verildiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan aynı belgede yer alan harita, inşası düşünülen kilisenin arsasını ve yakın çevresini göstermesi açısından önemlidir. Buna göre Kapuçin Rahipleri Kilisesi *Samsun Kadıköy yolu* ve *Samsun İlyas Karyesi yolu* ile Kadıköyü Caddesi arasındaki üçgen parsel üzerinde, *Kuzucuoğlu Edil* ve *Kazerhanoğlu Yedan* haneleri bitişiğinde, 742 metrekare alanda 1293 arşın olarak ifade edilen *mevcut Latin Kilisesi'nin* arsasına inşa olunacaktır (Şekil 8). Ayrıca kilisenin arsasında 1885'te rahiplerin ikamet edeceği bir manastırla birlikte Hristiyan ailelere kiralanmak üzere bir misafirhane ve mezarlık da inşa edilmiştir.⁶²

⁵⁷ Vadala, 1944: 26.

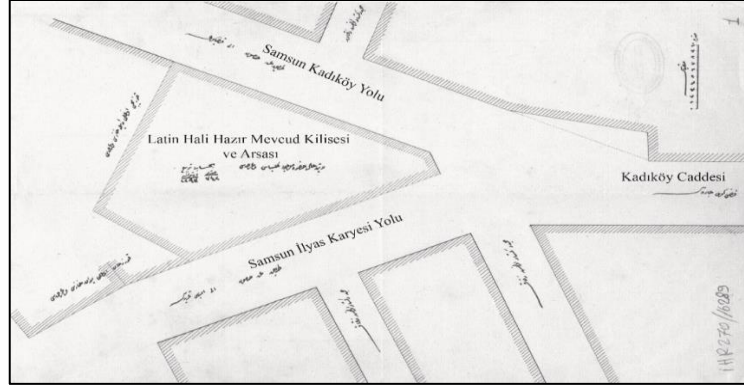
⁵⁸ Ayrıca Vadala, Kapuçin Rahiplerinin 1851'den itibaren şehirde bulduklarını ifade etmektedir. Bkz. Vadala, 1944: 37.

⁵⁹ "Tarih", <http://www.anadolukatolikkilisesi.org/samsun/tr/storia.pdf>. (Erişim Tarihi: 14.02.2022).

⁶⁰ Vadala, *misyoner papazları* olarak ifade ettiği Kapuçin Rahiplerinin *kilise ve manastırlarını* Fransız Büyükelçiliği aracılığıyla 1876'da yaptırabildiklerini ifade etmektedir. Bkz. Vadala, 1944: 31.

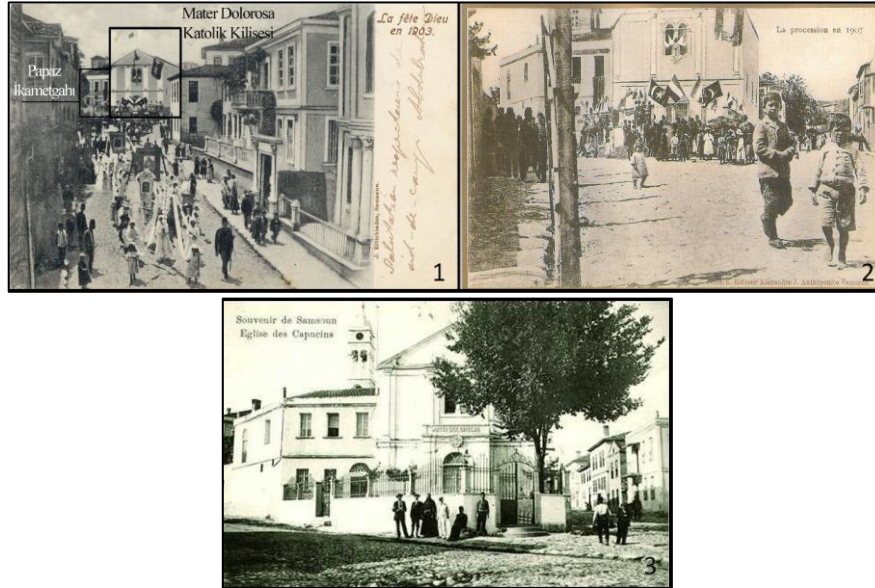
⁶¹ BOA, İ. HR, 270/16289, 26 Ca 1293 / 19 Haziran 1876; Belgenin günümüz Türkçesine sadeleştirilmesinde Sarısakal, 2008: 28'den yararlanılmıştır.

⁶² "Tarih", <http://www.anadolukatolikkilisesi.org/samsun/tr/storia.pdf>. (Erişim Tarihi: 14.02.2022).

Şekil 8. Kapuçin Rahipleri Kilisesi İnşa Alanı

Kaynak: BOA, İ. HR., 270/16289 (İşaretlemeler ve notlar yazara aittir.)

Kilise yapısını gösterir fotoğraflardan ilki 1903 yılında kilise önünde gerçekleşen bir törenin aktarıldığı kartpostaldir. Burada papaz ikametgahıyla birlikte görülen iki katlı kilisenin, kırma çatılı ve çan kulesiz olarak inşa edildiği dikkat çekmektedir. Ana giriş kapısı üzerinde yer alan ikiz pencereler ve beyaz plasterlerle yapıya simgesel bir görünüm kazandırılmış ve üçgen çatı alınlığıyla beden duvarı ön plana çıkarılmıştır. 1907 tarihli bir diğer töreni gösterir kartpostalda ise kilisenin kemerli giriş kapısı ve her iki yanında yer alan nişlerle birlikte daha alçak olan papaz ikametgahının dikdörtgen formlu pencere açıklıkları dikkat çekmektedir. Kilisenin kare formlu ve soğan kubbeli çan kulesi daha ileri tarihli olduğu düşünülen bir fotoğrafta karşımıza çıkmaktadır. Çan kulesi, yapıdan bağımsız olarak papaz ikametgahı ve misafirhane arasında bağlantıyı sağlar şekilde yerleştirilmiştir. Aynı resimde kemerli ikiz pencereler ve giriş kapısı arasında kilisenin ismi olan *Mater Dolorosa* tabelası asıldığı görülebilir (Resim 6). Kilise iç mekânında ise kırma çatı altında kalan tonozlu iç örtü sistemi dikkat çekmektedir. Narteks sütun ayaklarının üst locayı da taşıdığı ahşap bir bölme naostan ayrılmıştır. Tek nefli olan kilisenin apsisi içerisinden dairesel şekilde bir kubbeye sahiptir. Fresklerle süslenmiş olan naosta fotoğrafta yer alan vaaz kürsüsü bugüne ulaşamamıştır (Resim 7).

Res.4. 1: Katolik Kilisesi'nde Tören (1903), 2: Katolik Kilisesinde Tören (1907), 3: Katolik Kilisesi ve Çan Kulesi (20. Yüzyıl başları)⁶³

⁶³ 1: "La fête Dieu en 1903 - Samsun 1903 Yortu Töreni - Celebration of Christian Feast in Samsun, dated 1903", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/201559>, (Erişim Tarihi: 14.02.2022). 2: İpek, vd., 2016a: 191., 3:

Res. 5. Mater Dolorosa Katolik Kilisesi İç Mekanı⁶⁴

2.3. Ermeni Kilisesi (1904)

20. yüzyıl başlarında Samsun'da Rum cemaatinden sonra en fazla nüfusa sahip olan Ermeniler yoğun olarak yerleştikleri Hançerli ve Selahiye Mahallelerinde ibadethanelerini ve mekteplerini inşa etmişlerdir. Bu yapılardan biri olan Ermeni Kilisesi *harabiyeti* nedeniyle kullanılmayan eski kilisenin yerine inşa edilmiştir.⁶⁵ Ayrıca 1871 Trabzon Vilayet Salnamesinde Ermeni Kilisesi olarak bu eski ibadethaneden söz edilmektedir.⁶⁶ İnşa edildiği dönemde hane dağılımıyla ilgili net bilgi olmamakla birlikte 1922 tarihli Yunan bombardımanında zarar gören yapılar arasında Ermeni Kilisesi civarındaki 23 Türk evinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla Kilisenin inşa edildiği alanda Müslümanlara ait hanelerin de olduğu ortaya çıkar.⁶⁷ Kilisenin inşa iznine dair 1904 tarihli belgede kilisenin 15/28 Haziran 1902 tarihinde hazırlandığı anlaşılan plan ve görünüşlerine yer verilmiştir.⁶⁸ Buna göre Ermeni Kilisesi'nin harap olduğu ifade edilen mevcut yol aksına bitişik şekilde yerleşmiş dikdörtgen biçimli eski kilise binasının bulunduğu arsa üzerinde inşasına izin verilmiştir. Eski kilise binasıyla birlikte planda, arsanın güney batısında bir hanenin olduğu gösterilerek, eski kilise ve hanenin toplam 1916 arşın olan arsa üzerinde olduğu belirtilmiştir. Ermeni Kilisesi ise, 2250 metrekarelik arsa içerisinde 450,80 metrekare olacak şekilde, 784 arşın ve 12 parmak genişliğinde inşa edilmek istenmektedir (Şekil 9).

Kilisenin plan ve görünüşünün yer aldığı bir diğer çizimde ise, dört basamaklı ve geniş sahanlıklı bir girişe sahip olan kilisenin bu cephesinde 1,19 metre dışarı taşan kemerli bir girişin olduğu görülmektedir. Plana göre Ermeni Kilisesi, kubbeli bazilikal planlı ve üç neflidir. Kilisenin 47,02 metre uzunluğunda ve çan kuleleriyle bağlantılı olan narteksi, 26,16 metre genişliğinde ve 5,10 metre eninde tasarlanmıştır. Giriş cephesinde 17 metre yüksekliğindeki üçgen alınlığı vurgulayacak şekilde niş içerisinde üçlü kemerli pencereler yer almaktadır. Kilise apsisi yarım daire şeklinde 2,12 metre dışarı taşırılmıştır. Ermeni Kiliseleri'nde geleneksel olduğu üzere apsisin her iki yanında yer alan odacıklar (postoforion) 9,08 metre eninde ve 17 metre yüksekliğinde yerleştirilerek haç formu yapıya kazandırılmıştır. Yapının kubbesi dört büyük kolona bağlanan kirişler üzerinde ve çapı 8,07 metre olacak şekilde zeminden 26 metre yükseklikindedir (Şekil 9).⁶⁹

"Tarih", <http://www.anadolukatolikkilisesi.org/samsun/tr/storia.pdf> (Erişim Tarihi: 14.02.2022). (İşaretleme ve notlar yazara aittir.)

⁶⁴ "Tarih", <http://www.anadolukatolikkilisesi.org/samsun/tr/storia.pdf> (Erişim Tarihi: 14.02.2022)

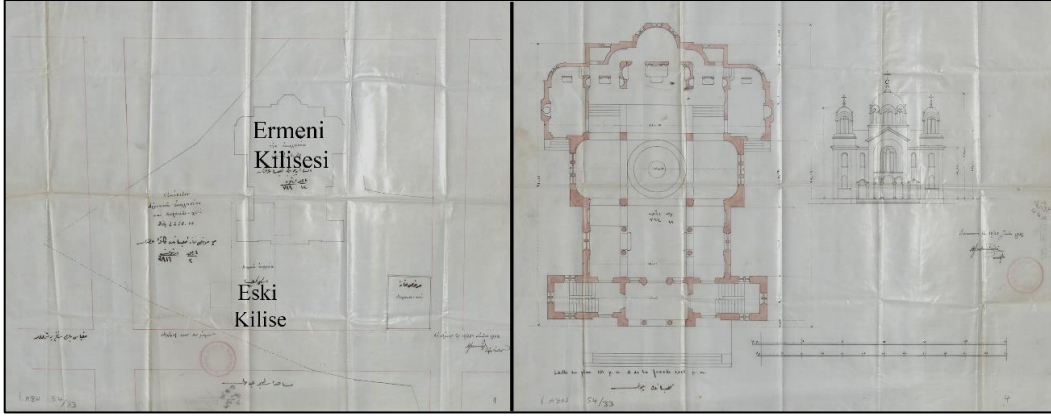
⁶⁵ BOA, ŞD, 1858/4, 9 Za 1321 / 27 Ocak 1904.

⁶⁶ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1871*, 1993: 209.

⁶⁷ *Bütün Yönleriyle Samsun*, 1978: 21.

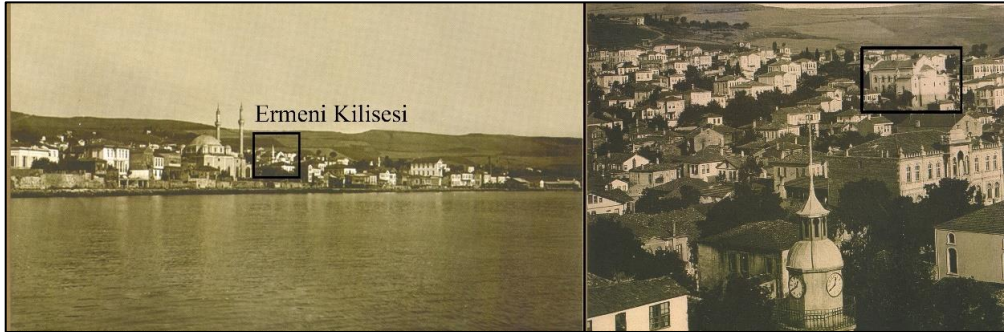
⁶⁸ BOA, İ. AZN, 54/33, 13 Za 1321 / 31 Ocak 1904.

⁶⁹ BOA, İ. AZN, 54/33, 13 Za 1321 / 31 Ocak 1904.

Şekil 9. Ermeni Kilisesi Vaziyet Planı (solda) ve Zemin Kat Planı ve Görünüşü (sağda)

Kaynak: BOA, İ. AZN, 54/ 33. (İşaretlemeler ve notlar yazara aittir.)

Ermeni Kilisesi'nin yer aldığı fotoğraflarda, eğimli bir arazi üzerinde inşa edilen kilisenin, Büyük Camii'nin ardında Karadeniz kıyısından da görülebilmesinin mümkün olduğu ortaya çıkmaktadır (Resim 8). Kilisenin girişinde plandan farklı şekilde, sütunlu ana giriş ve yan neflere açılan üçgen alınlıklı ikincil giriş kapıları yerine kemerli bir niş içerisinde tek bir giriş kapısı ve her iki yanına da kemerli pencereler yerleştirilmiştir. Pencerelerde niş izleri takip edilerek plandaki tasarım üslubu sürdürülmüş ancak giriş cephesinde planda görülen üçlü kemer pencerenin yerine ikiz kemer pencerelerle her iki yanda dairesel pencere açıklıkları kullanılmıştır. Planda görülen çan kuleleri ve kubbe inşa edilmemiş, kilise kırma çatıyla örtülmüştür (Resim 9).

Res. 6. Karadeniz'den Ermeni Kilisesi'nin Görünüşü (solda) ve Saathane Meydanı'ndan Ermeni Kilisesi (sağda)⁷⁰

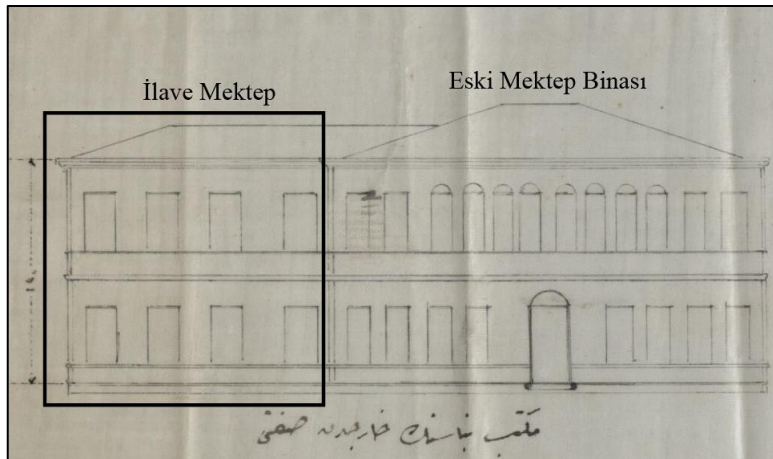
⁷⁰ İpek, vd., 2016b: 184; 125. (İşaretlemeler ve notlar yazara aittir.)

Res. 7. Ermeni Kilisesi⁷¹

Ermeni Kilisesi'yle birlikte mevcut olduğu anlaşılan mektep yapısına ek bir bina yapılması için izin verilmiştir. *İbtidai* derecesinde olduğu not düşülen mektebin plan çizimlerinin yer aldığı belgede, mevcut olduğu ifade edilen 520 arşın olan iki katlı eski mektep binasına eklenecek olan 192 arşınlık yeni kısım da gösterilmiştir.⁷² Buna göre ilave olunacak bina, eski binaya bitişik şekilde konumlandırılarak yapıya eklenmiştir. Her iki yapının da ayrı girişleri bulunmakla birlikte içeriden bir bağlantıları yoktur. Eski binanın alt kat planında dört dershaneyle birlikte *çocukların oturacağı mahal* olarak belirlenen bir salon ayrılmış ve ayrıca binanın teneffüşhanesi ve kömürlük/odunluğu da bu kata yerleştirilmiştir. İlave edilmek istenen yeni kısımda ise hademe odası ve hocalara ayrılan bir odayla birlikte bir de yemek odası bulunmaktadır. Eski binanın üst kat planı ikiye bölünerek bir kısmı *İnas dairesine* bağlı üç dershaneyle, diğer kısmı da *Zekûr dairesine* bağlı iki dershane ve bir müdür odasının da bulunduğu bir alana ayrılmıştır. Ek binanın üst katındaysa kütüphane, dershane ve çocukların oturacakları bir mahal yerleştirilmiştir. Burasının 26 metre genişliğinde ve 20 metre eninde olan eski mektebe ilave edilen kısmın 15,18 metre genişliğinde ve 12,06 metre eninde olduğu görülebilmektedir. İki katlı olan yapının zeminden yüksekliği 14 metre olup, üst katında yer alan kemerli sekiz pencere ile cephe karakterize edilmiştir (Şekil 10).

Şekil 10. Ermeni Kilisesi'yle birlikte Yapımına İzin Verilen Ek Mektep Binasının Görünüşü

Kaynak: BOA, İ. AZN, 54/33. (İşaretlemeler ve notlar yazara aittir.)

⁷¹ İpek, vd., 2016a: 94.

⁷² BOA, İ. AZN, 54/33, 13 Za 1321 / 31 Ocak 1904.

2.4. Ermeni Katolik Kilisesi (1904)

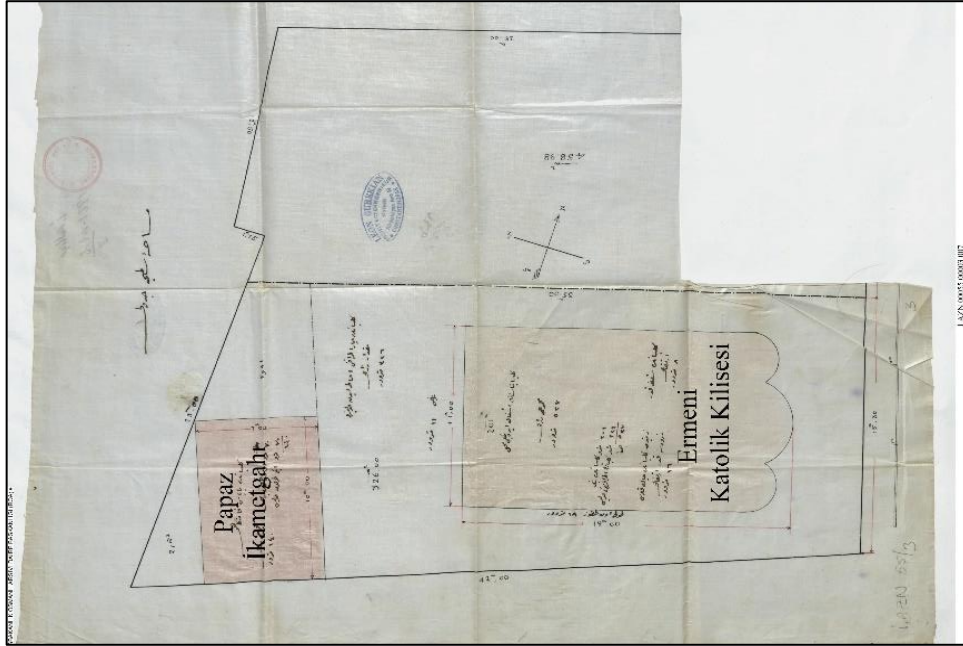
Ermeni Katolik Kilisesi, Ermenilerin yoğun olarak buldukları Selahiye Mahallesi'nde inşası için izin alınmış bir diğer gayrimüslim ibadethanesidir. 1904 yılında Ermeni Katolik cemaatinin kullanımı için, çan kulesiyle birlikte bir kiliseyle papaz ikametgahının ve bir de kız mektebinin yapımı için ruhsat verilmesine dair bir belge⁷³ hazırlanmış ancak sadece çan kulesiyle birlikte Ermeni Katolik Kilisesi'ne ve papaz ikametgahına ruhsat verilmiştir.⁷⁴ İnşa izninde, 12 Temmuz 1899 tarihli İstanbul Galata'da Çeçeyan Han'ında ofisi bulunan mimar ve mühendis Leon Gurekian tarafından hazırlandığı anlaşılan Ermeni Katolik Kilisesi'nin, plan çizimleri ve kilisenin görünüşü yer almaktadır. Bunlardan biri *mesaha-i şathiye cetveli* başlıklı Ermeni Katolik Kilisesi'nin ve ona bağlı papaz ikametgahının yer aldığı vaziyet planıdır. Buna göre kilise 326 metrekarelik bir bahçe içerisinde, eni 11 metre, uzunluğu 19 metre olarak toplamda 201 metrekare olacak şekilde tasarlanmıştır. Aynı plan üzerinde *zemininden kilisenin çan kulesi merdivenlerine kadar irtifai 16 metre ve kilisenin satha kadar irtifai (beden duvarı) 7 metre* olduğu belirtilmiştir (Şekil 11).

Ermeni Katolik Kilisesi'yle birlikte papaz ikametgahı kilisenin batısında bitişik arsa üzerinde yerleştirilmiştir. Papaz ikametgahı ise, 10 metre genişliğinde ve 7 metre eninde tasarlanmıştır. Yapının batısında 21 metrekare ve kuzeyindeyse 49 metrekare avlusu da olduğu gösterilmiştir. Ayrıca papaz ikametgahı iki katlı ve 9 metre yüksekliğinde gösterilmiştir (Şekil 12).

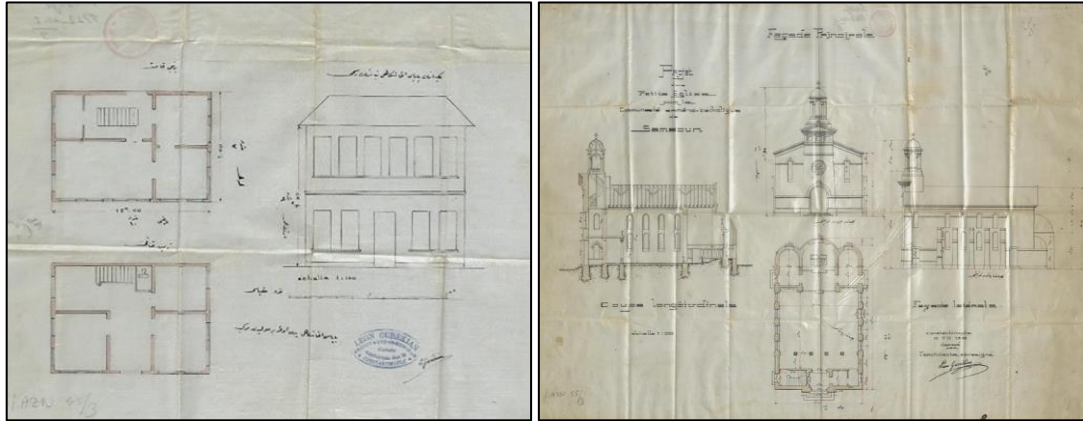
Ermeni Katolik cemaati için devam eden küçük kilise projesi ismiyle ana cephe bilgilerinin yer aldığı çizimde ise, kilisenin boyuna kesiti, yan ve ön cephe görünüşü ile zemin kat planı 1/100 ölçekte görülebilmektedir (Şekil 12). Bu çizimlere göre kilise, kubbesiz ve kırma çatılıdır. Duvar kalınlığı 0,5 metre olmakla birlikte yapının iki katlı ve kagir olduğu anlaşılmaktadır. Dairesel kubbeli ve kare planlı çan kulesi kilisenin cephe tasarımını belirleyen ana unsur olarak giriş cephesinde yer alan üçgen alınlığın arkasına yerleştirilmiştir. Toplamda 10,30 metre yüksekliğinde olan kilisenin çan kulesi ise 16 metre yüksekliğindedir. Sade beden duvarında merdivenli giriş kapısı kemerli olup, üzerinde dairesel bir pencereyle birlikte her iki yanında yer alan kemerli 2,5 metre yüksekliğindeki pencereler dikkat çeker. Üçgen alınlığın altında üçlü kare formlu nişler ve sütunlar yer almaktadır. Narteks duvarlarla üç bölüme ayrılmış olup, tavan yüksekliği 3,4 metre olan kare şeklinde iki kat ve üzerlerinde çan kulesi bulunmaktadır. İkinci kata ulaşım, narteksin solunda bulunan ve dışarıdan da girişi olduğu anlaşılan merdivenlerin yer aldığı kısımdan sağlanmaktadır. İkinci katta yer alan balkon dört sütun ile taşınmaktadır. Naosun tavan yüksekliği 7 metre olup, 10 metre genişliğinde ve 9,6 metre uzunluğunda kare planlıdır. Yarım daire şeklinde yapıdan yaklaşık 1 metre dışarı taşan apsisin her iki yanında apsidiyollar bulunmaktadır. Altar 6 metre uzunluğunda ve 2,5 metre genişliğindeki ana apsisin altına yerleştirilmiştir. Apsidiyollar ise 2,5 metre eninde ve 4,50 metre uzunluğundadır. Apsis yaklaşık 7 metre ve apsidiyollar ise 4,10 metre yüksekliğinde ve dışarıdan görülebilir şekildedir. Kutsal alana geçiş önündeki ikona duvarıyla ayrılmış ve kod farkıyla burası yükseltilmiştir. Yapının kuzey ve güney cepheleri yerden 1,80 metre yükseklikten itibaren 2 metre yüksekliğinde ve 0,60 metre genişliğinde kemerli dördüncü pencere sırası ile her iki katta da donatılmıştır. Benzer şekilde apsis ve apsidiyollar da 0,7 metrelik birer pencere açıklığı yerleştirilmiştir.

⁷³ BOA, ŞD, 1858/10, 9 Za 1321 / 27 Ocak 1904.

⁷⁴BOA, İ. AZN, 55/3, 6 M 1322 / 23 Mart 1904. Ayrıca Burada yer almamasına rağmen kilise ile aynı dönemde Samsun Kasabası'nda Ermeni Katolik cemaatinin kız ve erkek çocukları için bir okulun da olduğu bilinmektedir. Bkz. *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, 2009: 319.

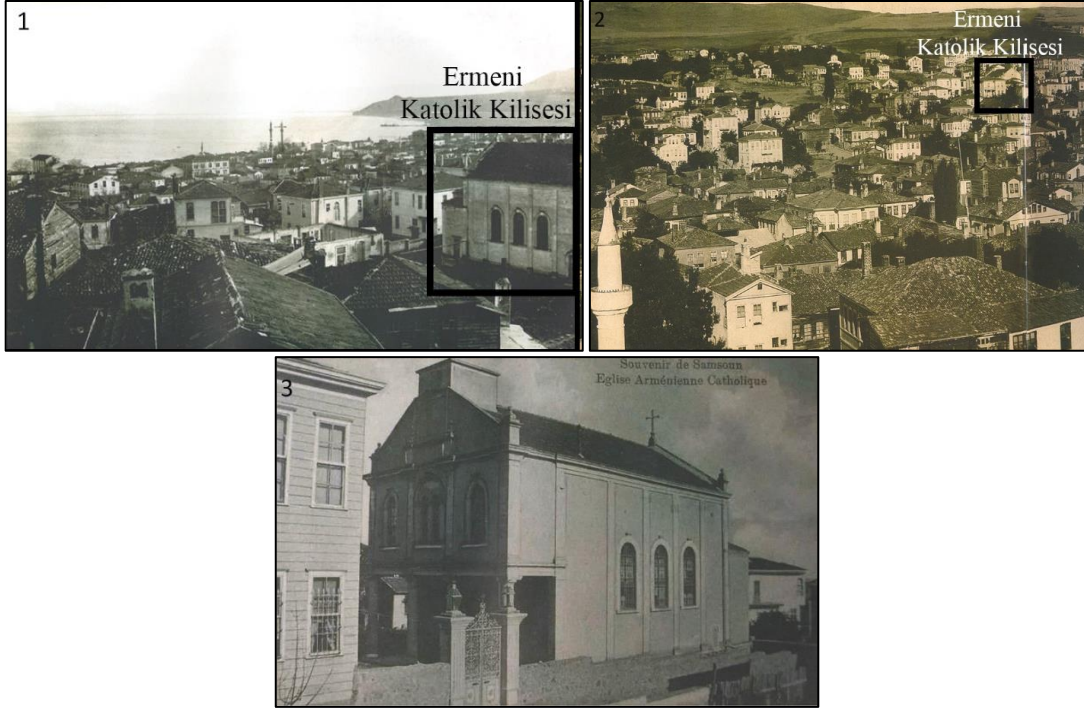
Şekil 11. Ermeni Katolik Kilisesi ve Papaz İkametgahı Vaziyet Planı

Kaynak: BOA, İ. AZN, 55/3. (İşaretlemler ve notlar yazara aittir.)

Şekil 12. Ermeni Katolik Kilisesi Papaz İkametgahı (solda) ve Ermeni Katolik Kilisesi Plan, Cephe, Kesit ve Görünüşü (sağda)

Kaynak: BOA, İ. AZN, 55/3.

Ermeni Kilisesi yüksekçe bir yerde konumlanmıştır. 20. yüzyıl başlarında Saathane Meydanı'ndan çekilen fotoğrafta Ermeni Katolik Kilisesi'nin apsisi ve kırma çatısı fark edilebilmektedir. Kilise yapısını gösteren bir diğer fotoğrafta ise, yarım daire biçiminde dışarıya taşmış olan apsidiyol ve kırma çatısının üzerindeki haç simgesiyle kilise, bahçe kapısının yer aldığı bir avlu içerisinde papaz ikametgahıyla birlikte resmedilmiştir (Resim 10). Bu fotoğraftan hareketle kilisenin daha önce tasarlanan kemerli giriş kapısının ve üzerinde yer aldığı çan kulesinin inşa edilmediği anlaşılmaktadır. Giriş sütunlarla taşınan birinci kat balkon çıkmasının altında oluşturulmuş, cephesi üçgen bir alınlık ve bu alınlığın altında yer alan kemerli ikiz pencerelerle vurgulanmıştır. Çan kulesi olmamasına rağmen planda kuleye ulaşımı sağlaması düşünülen kare merdiven kovası inşa edilmiştir. Her iki katta tasarlanan pencere açıklıkları yerine kemerli pencereler tek sıra halinde kullanılmıştır.

Res. 8. 1: Selahiye Mahallesi'nden Ermeni Katolik Kilisesi, 2: Belediye Meydanı'ndan Ermeni Katolik Kilisesi, 3: Ermeni Katolik Kilisesi (sağda) ve Papaz İkametgahı (solda)⁷⁵

2.5. Rum Mezarlık Kilisesi (1912)

Rum Mezarlık Kilisesi, Rum cemaati için mezarlık içerisinde inşa edilmesine izin verilen bir ibadethanedir. Kilise'nin Milli Mücadele dönemine yakın inşası dikkat çekicidir. 1912 yılında Şeyh Hamza Vakfı tarafından terk edilerek bağışlanan tarla arsası, Rum Kabristanı olarak sayılmış ve içerisinde Rum Kilisesi olarak bahsedilen ibadethanenin yapılmasına izin verilmiştir.⁷⁶ Akabindeyse kilisenin *çan kulesi olmamak üzere* inşa edilmesi için ruhsat verildiği belirtilmiştir.⁷⁷

Söz konusu belgede, İstanbul'da Patrocle Campanakis adında bir mimarlık şirketinde, mimar Marqousas Kaysiaou tarafından 1910 yılında hazırlandığı anlaşılan kilisenin plan ve görünüşün yer aldığı çizimler bulunmaktadır (Şekil 13).⁷⁸ Bu bağlamda 125 metrekare olduğu belirtilen kare planlı kilisenin giriş cephesi 12 metre olarak ifade edilmiştir. Aynı zamanda girişte yer alan üçgen alınlıklı ve sütunlu giriş kapısı 4 metre uzunluğunda dikdörtgen planlı nartekse açılmaktadır. Bunun dışında kilisenin her iki yan cephesinde de birer giriş yer almaktadır. Naos bölümünde dört ana sütunla taşınan kubbe yer almaktadır. Kubbesiyle birlikte ibadethanenin yüksekliği 13 metredir. Apsis dışarıya taşırılmadan kilise duvarları içerisinde yarım daire oluşturularak inşa edilmiştir. Kilisenin çatısının tam simetrik bir Yunan haçı biçimde olduğu anlaşılmaktadır. Kilise yerleşimi hakkında 1931 yılında yayınlanan meclis raporunda, buranın etrafı iki metre duvarla çevrilmiş yaklaşık on beş bin arşın olan mezarlık arsasının ortasında yer aldığı belirtilmektedir.⁷⁹

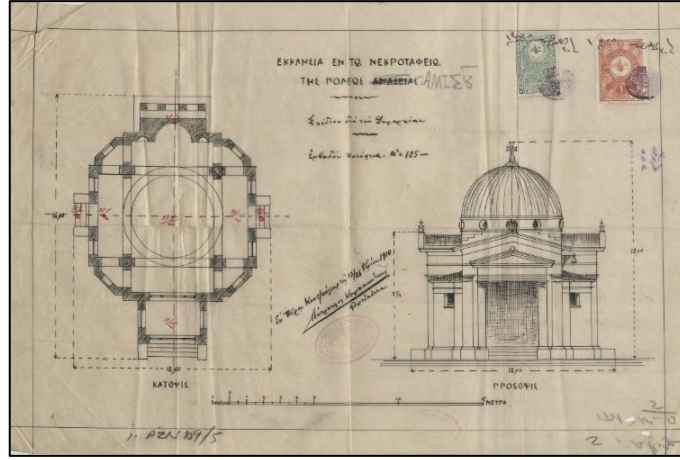
⁷⁵ 1: İpek, vd., 49., 2: İpek, vd., (2016b): 125., 3: İpek, vd., (2016a): 95. (İşaretleme ve notlar yazara aittir.)

⁷⁶ BOA, İ. AZN, 109/5, 13 M 1331 / 23 Aralık 1912.

⁷⁷ BOA, BEO, 4131/309766, 26 M 1331 / 5 Ocak 1913.

⁷⁸ BOA, İ. AZN, 109/5, 13 M 1331 / 23 Aralık 1912.

⁷⁹ 2 Mayıs 1931 tarihli Samsun Belediyesi Meclis Raporu için bkz. *Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi*, 1977: 176.

Şekil 13. Rum Mezarlık Kilisesi Plan ve Görünüşü

Kaynak: BOA, İ. AZN, 109/5.

3. Millî Mücadele Döneminden Sonra Samsun Kasabası Kiliselerinin Kullanımları ve Dönüşümleri

Samsun Kasabası kiliseleri 20. yüzyılın ortalarına kadar ibadet ve eğitim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak savaş döneminde gayrimüslimlerin büyük oranda şehri terk etmesi ile kiliseler çoğunlukla cemaatsiz kalmış, ibadete kapanmış ve hatta bazıları gayrimüslimler ve yabancılar tarafından politik toplantıların yapıldığı yerler olarak kullanılmışlardır. Bu süreçte kiliseler ve kiliselere bağlı yapıların bir yandan işlevleri değişirken diğer taraftan da biçimsel değişikliklere uğramışlardır.

3.1. Rum Kilisesi

Bu bağlamda dönüşen ibadethanelerden biri de Rum Kilisesi'dir. Vadala, Rum Kilisesi'nin önce *mühimmat deposu* olarak kullanıldığını ve sonrasında ise kubbesinin tamamen yıkılarak *sinemaya* dönüştürüldüğünü aktarmaktadır.⁸⁰ Kilisenin işlevsel değişiminin yanında fiziksel olarak da dönüştüğü döneme ait fotoğraflarda da takip edilebilmektedir. Buna göre kilisenin kubbesiyle birlikte çan kuleleri de yıkılmış ve üzeri kırma çatıyla tamamen örtülmüştür (Resim 11).

Kilise binasının sinema olarak kullanılması, 1928 yılında Nazıfazade Naci ve Nazif Duru'nun ilk işletmeciliğinde önce Süreyya Sineması sonrasında ise Kazımpaşa Sineması olarak isimlendirilmesiyle başlamıştır.⁸¹ Aktif olarak gösterimlerde bulunan sinemanın 1932 yılında Halkevi tarafından Zafer Bayramı'nda bir oyun sergilemek için kullanıldığı görülür.⁸² 1936 yılı Şark Ticaret Yılığında Kazımpaşa Sineması⁸³ ile 1938 yılında Samsun'un diğer sineması olan Zafer Sineması arasında bir ortaklık düzenlenir. Bu ortaklığa göre Kazımpaşa sinemasının bahçesi de eğlence için kullanılabilir, gerekirse gazinoya dönüştürülecektir.⁸⁴ Kilise bahçesinin yazlık sinema olarak 1947'de Halkevi tarafından da kullanıldığı bilinmektedir.⁸⁵

1939 yılında Ahali Gazetesi'nde, Özel İdare'ye bağlı olduğu belirtilen Kazımpaşa Sineması'nın, 1 Kânun 1939'den 31 Mayıs 1941'e kadar içindeki demirbaş eşyalar ile birlikte bir buçuk senelik

⁸⁰ Vadala, 1944: 37.

⁸¹ Sarısakal, 2007: 221

⁸² Öznülüer, 2019: 114.

⁸³ "Şark Ticaret Yılığ - Annuaire Oriental. Banque Nationale de Grèce voir au verso. Zone franche de Salonique voir annonce page 505. 1936", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/2925>. (Erişim Tarihi: 6.07.2021).

⁸⁴ Sarısakal, 2007: 221.

⁸⁵ Kocaoğlu, 2014: 74.

kiralanacağına dair ilan verilmiştir.⁸⁶ Kiralamanın biteceği 1941 yılında yayınlanan Samsun Şehri İmar Planı raporunda, Samsun’da kagir olarak inşa olunan ancak asri ihtiyaca tamamıyla uygun olmayan 450 ve 700 kişilik şeklinde sözü edilen iki sinema binasından biri Kazımpaşa Sinemasıdır.⁸⁷ 1944 yılında Ahali Gazetesi büyük Samsun depreminde⁸⁸ Kazımpaşa sineması olarak kullanılan binanın zarar gördüğünü aktarmıştır. Haberde *köhne metruk bir manastıra* benzetilen sinema binasının *başka bir binadan bozma olduğu* vurgulanarak, yapının çatısının açılmasıyla üst kısımın olan bağlantısının bozulmuş olmasına dikkat çekilir. Depremin etkisiyle yapının üst bölümü tamamıyla yıkılmış ve tamiri de mümkün görünmemektedir. Bu nedenle yapının yıkımı önerilmiş ya da onarılsa dahi *müze*ye dönüştürülmesi dile getirilmiştir. Ayrıca haberde sinema binasının bulunduğu yerde üç ilkokul, kız enstitüsü ve kız akşam sanat okulu olduğu aktarılmış, sinema işlevinin uygun olmadığı ve gerekiyorsa *Cumhuriyet Meydanı’nda Hava Kurumu binası yanındaki Belediye arsasında* yeni bir sinemanın inşa edilebileceği ifade edilmiştir.⁸⁹ Sinema binasına dönüştürülen Rum Kilisesi’nin 1949 ve 1953 yıllarında hala ayakta olduğu ve yapının 1978’de bir kısmının onarılıp koleje dönüştürülerek bir kısmının da *kolej yatakhane*si olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁰

Kiliseye bağlı eğitim birimleri de Rum Kilisesi’yle birlikte dönüşüm sürecinin içerisine girmişlerdir. Eğitim yapılarından biri olan Rum Erkek Mektebi’nin 1930 tarihli Samsun Vilayeti Merkez İlk Tedrisat Müfettişliği raporlarında Dumlupınar İlkokulu olarak isminin değiştirildiği anlaşılmaktadır. Aynı raporda henüz Sinema Binasının 20 metre yakınında bulunan okulun, gününde bir askeri hastane olduğu belirtilmiştir.⁹¹ Söz konusu hastane Rum Kilisesi arsasında bulunan ve Rum Metropolitleri Germanos Karevengelis’in izniyle *Hilal-i Ahmer Hastanesi* olarak kullanılan eski Rum İdadi Mektebidir.⁹² 1931 yılında hazineye kalan yapı bir süre daha hastane olarak kullanılmış ve 1935’te yeniden eğitim birimine dönüştürülerek Cumhuriyet İlkokulu ismini almıştır. Sinema binasıyla birlikte depremden dolayı yıkıldığı ifade edilen okulun doğu kısmı, 1959 yılında binaya bitişik olarak yeniden yaptırılır.⁹³ İki okul arasında 1939 yılında *üzeri kapalı alt kısmı toprak bir teneffüshane zeminin beton inşası için ihaleye çıkılmış*⁹⁴ ve iki okul arasında teneffüshane inşa edilmiştir. 1949 yılında kilise bahçesi içerisinde yer alan bu okullar, 1953’te kilise bahçesinden ayrılmışlardır.⁹⁵

⁸⁶ “Vilayet Makamından”, *Ahali*, 8 Teşrinsani 1939: 3.

⁸⁷ *Samsun Şehri İmar Plânı Raporu*, 1941: 10 - 11.

⁸⁸ 1943 Samsun - Ladik Depremi olarak düşünülebilir.

⁸⁹ “Depremde Hasara Uğrıyan Sinema”, *Ahali*, 21 İkinci Kânun 1944: 1 - 2.

⁹⁰ *Bütün Yönleriyle Samsun*, 1978: 424.

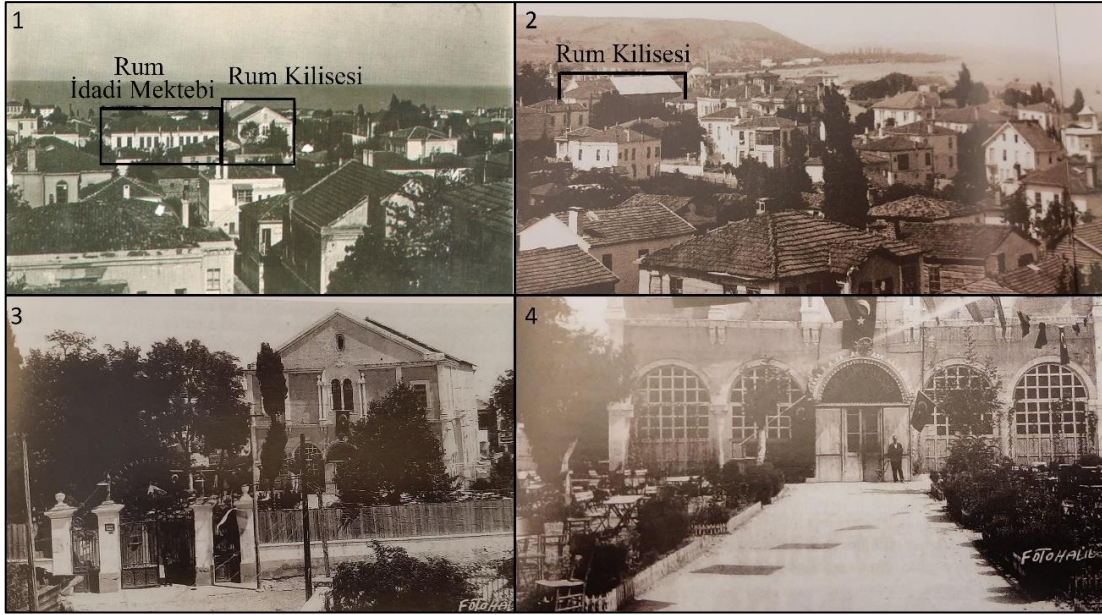
⁹¹ Sarısakal, (2011b): 88.

⁹² Sarısakal, (2011b): 136.

⁹³ *Bütün Yönleriyle Samsun*, 1978: 424 - 425.

⁹⁴ “Vilayet Makamından”, *Ahali*, 11 İkinci Kânun 1939: 2.

⁹⁵ *Bütün Yönleriyle Samsun*, 1978: 425.

Res. 9. 1: Rum Kilisesi ve Rum İdadi Mektebi, 2: Sinema Binasına Dönüştürülen Rum Kilisesi, 3: Rum Kilisesi'nin Kubbesi ve Çan kulelerinin Yıkımından Sonra Görüntüsü, 4: Kazımpaşa Sineması ve Bahçesi (Rum Kilisesi)⁹⁶

Rum Kilisesi arsasının da yer aldığı 1900'lerin sonlarına ait fotoğrafta, kiliseye bağlı Rum Erkek Mektebi, Rum Kız Mektebi ve Sıbyan Mektepleri görülebilirken, kilise binasının tamamıyla yıkılmış olduğu açığa çıkmaktadır. Aynı zamanda H. 1320 tarihli kilise vaziyet planında *mektep deposu* olarak ifade edilen küçük barakanın hala yerinde durduğu dikkat çekmektedir. Bunun yanında eski erkek mektebi ve idadi mektep arasındaki teneffüşhanenin de inşa edildiği görülebilmektedir (Resim 12).

Kilise yerine 1984 tarihinde Merkez Ortaokulu ismiyle iki katlı bir eğitim birimi inşa edilmiştir. Bulunduğu konum itibarıyla Merkez Ortaokulu eski Rum Kilisesi'nin yerinde bu tarihte Dumlupınar İlkokulu⁹⁷ olarak kullanılan Rum Erkek Mektebinin güneyinde yer almaktadır (Resim 13). Ayrıca 1941 tarihli Samsun Şehri İmar Planı Raporunda korunmaya değer yapılardan biri olarak 23 Nisan ilkokulunun ismi geçmektedir.⁹⁸ Bu okulun Rum Kilisesi bahçesinde yer alan yapılardan birinde eğitim verdiği anlaşılmaktadır.⁹⁹ 1993 yılında Rum Kız Mektebi ve Sıbyan Mekteplerinin de aralarında olduğu binalar yıkılarak yerine bugünkü 23 Nisan İlkokulu inşa edilmiştir.¹⁰⁰ Dumlupınar İlkokulu ismini alan Rum Erkek Mektebi, uzun süre eğitim işlevini sürdürmüştür. Kilise arsasındaki Rum İdadi Mektebi ise, hastane olarak kullanılmasından sonra 1900'lerin sonunda Cumhuriyet İlkokulu olarak kullanılmıştır.

⁹⁶ 1 ve 2: İpek, vd., *Fotoğraflarla Samsun (1919 - 1959)* 211; 147. 3 ve 4: Sarısakal, *Samsun Eğlence Tarihi*, 223. (İşaretleme ve notlar yazara aittir.)

⁹⁷ *Bütün Yönleriyle Samsun*, 1978: 435.

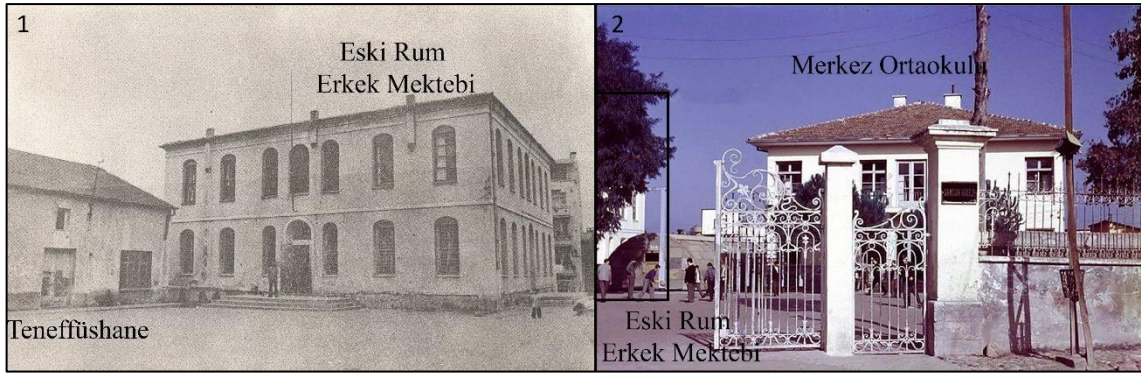
⁹⁸ *Samsun Şehri İmar Planı Raporu*, 1941: 4.

⁹⁹ "Vilayet Makamından", *Ahali*, 21 İkinci Kânun 1944: 4.

¹⁰⁰ "Okulumuz Tarihçesi", <https://23nisanoo.meb.k12.tr/> (Erişim Tarihi: 23.02.2022).

Res. 10. Rum Kilisesi Avlusu (1940'lar)¹⁰¹

Res. 11. 1: Teneffüshane Binası, 2: Rum Kilisesi Yerine İnşa Edilen Merkez Ortaokulu¹⁰²

3.2. Rum Mezarlık Kilisesi

Samsun Kasabası'nda Rumlara ait bir diğer kilise olan Rum Mezarlık Kilisesi'nin ise daha kısa süre ibadete açık kalmış olduğu anlaşılmaktadır. 2 Mayıs 1931 tarihli Samsun Belediyesi Meclis raporunda mezarlık arsasının belediyeye ait olduğu ve içerisinde *bir binanın* bulunduğu zikredilmektedir. Bu bina yapı olarak ayakta kalmış olan Rum Mezarlık Kilisesi'dir. Bu tarihte mektep yapılarında hizmet vermek durumunda olan Askeri Hastane'nin inşası için mezarlık arsasının kullanılmasına şehir meclisi tarafından onay verilmiştir. Böylelikle mektep yapılarının da eğitim işlevine geri döndürülmesi amaçlanmaktadır.¹⁰³ Nitekim 1978 yılına geldiğimizde söz konusu Rum mezarlığının ve kilisesinin bulunduğu alanın bir kısmının park olarak düzenlendiği¹⁰⁴ ve diğer kısmının ise hastane ve eğitim birimlerine dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır.

3.3. Ermeni Kilisesi

Rum Kilisesi ve Rum Mezarlık Kilisesi gibi savaş döneminde Ermeni Kiliseleri ve okulları da işlevsel dönüşümlere uğramışlardır. Ermeni Kilisesi gayrimüslimler tarafından bu dönemde

¹⁰¹ İpek, vd., 2016b: 201. (İşaretlemler ve notlar yazara aittir.)

¹⁰² *Bütün Yönleriyle Samsun*, 1978: 136., Merkez Ortaokulu 5.01. 2022 tarihinde şu kaynaktan alınmıştır: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=116389773621716&set=g.7026420950>.

¹⁰³ *Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi*, 1977: 176.

¹⁰⁴ *Samsun Belediyesi Halk Hizmetinde*, 1977: 584.

bir toplantı yeri olarak kullanılmıştır. 1916 tarihinde Ermeni Kilisesi'nde silahların ele geçirilerek fotoğraflanmasının¹⁰⁵ kilisenin kapatılmasında etkili olduğu düşünülebilir. Sonrasında Vadala Ermeni Kilisesi'nin Müslüman muhacirlere geniş bir sığınak olduğundan söz etmektedir.¹⁰⁶ Ayrıca bu dönemde Ermeni nüfusun birçoğunun Samsun'u terk etmesiyle kilise zaten cemaatsiz kalmıştır. 1922 yılında gerçekleşen Yunan bombardımanı sonrasında Ermeni Kilisesi civarındaki Ermeni yetimhanesinin bir odasının yıkıldığı rapor edilmiştir.¹⁰⁷ Buradan Ermeni Kilisesi'nin yakınlarında bir de Ermeni yetimhanesinin olduğu anlaşılmaktadır. Sarısakal bu yetimhanenin aynı zamanda Ermeni Kilisesi'ne bağlı bir misafirhane olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁸

1936 tarihinde Ermeni Kilisesi, temellerine kadar yıkılarak yerine 1938 yılında faaliyete geçecek olan 30 Ağustos İlkokulu yaptırılır. 1942 yılında binanın birinci katı Erkek Sanat Okulu'na tahsis edilirken, bahçede de ek bir *iş atölyesi* oluşturulur. 1951 yılından itibaren Erkek Sanat Okulu'nun taşınmasıyla yapı tekrar ilkokul binası olarak kullanılmaya devam edilmiştir¹⁰⁹. Yapının temel planı bozulmamış olduğundan, vaziyet planında yapının haç şeklinde bir forma sahip olduğu hala görülebilmektedir. 1978 yılına ait fotoğrafta, yapının merdivenli zemin kat girişi eski kilise apsisinin bulunduğu alanı göstermektedir (Resim 14). Bahsi geçen Ermeni yetimhanesi ise 1930 tarihinde Gazipaşa isimli ilkokula dönüştürülmüştür.¹¹⁰

Res. 12. 30 Ağustos İlkokulu (1978)¹¹¹

3.4. Ermeni Katolik Kilisesi

Ermenilere ait diğer bir ibadethane olan Ermeni Katolik Kilisesi de diğer gayrimüslim ibadethanelerinde olduğu gibi savaş dönemine kadar ibadete açık tutulmuştur. Kilisenin sonrasında hangi şekilde kullanıldığına dair bilgiler kısıtlı olmakla birlikte, Vadala buranın bir dönem *askeri depo* olduğunu ifade etmektedir.¹¹² 1944 yılında Ahali Gazetesinde yer alan haberde ise, Hançerli Mahallesi'nde bulunan iki katlı kagir bir mağazanın Samsun İzale Şüyu satış memurluğundan açık arttırması için yer tayininde, söz konusu mağazanın doğusunda *Ermeni Kilisesinin* bulunduğunu ve buranın halihazırda *vakıf ebniyesi olup maliye kırtasiye deposu* olarak

¹⁰⁵ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 69/13, 25 R 1334 / 1 Mart 1916.

¹⁰⁶ Vadala, 1944: 37.

¹⁰⁷ *Bütün Yönleriyle Samsun*, 1978: 21.

¹⁰⁸ Sarısakal, 2011a: 532.

¹⁰⁹ *Bütün Yönleriyle Samsun*, 1978: 451.

¹¹⁰ *Bütün Yönleriyle Samsun*, 1978: 443. Ayrıca Gazipaşa İlkokulu 1941 tarihli Samsun Şehri İmar Planı Raporunda koruma altına alınmış yapılardan biridir. Bkz. *Samsun Şehri İmar Planı Raporu*, 1941: 4.

¹¹¹ *Bütün Yönleriyle Samsun*, 1978: 451.

¹¹² Vadala, 1944: 37.

kullanıldığı ifade edilmiştir.¹¹³ Köse, kilise arsası üzerinde 1948 yılında Selahiye Camii'nin yaptırılarak ibadete açıldığını belirtmektedir.¹¹⁴ Bu bağlamda caminin, kilisenin yer aldığı arsa üzerinde sözü edilen yapılar yıktırılarak, yeni baştan inşa edildiği anlaşılmaktadır. 1978 Belediye envanterine göre caminin yanında halkın girişiyle 1972'te bir kız kuran kursu açılarak camiye eklenmiştir.¹¹⁵

3.5. Mater Dolorosa Katolik Kilisesi

Rum ve Ermeni Kiliselerinin yanında bu dönemde değişime uğrayan bir diğer kilise Mater Dolorosa Katolik Kilisesi'dir. Zira kilise 1913 tarihinde *Genç Türkler* tarafından işgal edilerek, kilise odaları bu kişilerce kullanılıp kiraya verilene kadar ibadete açık bir yapıdır.¹¹⁶ 1916'da ise kiliseye bağlı olan manastır, *yanında bulunan kiliseyle ayrılması* amacıyla kapatılmıştır.¹¹⁷ Bu konuda Köse, manastır bölümünün Mekteb-i Sultaniye dönüştürüldüğüne değinmekte ve nedeninin ise gayrimüslimlerin Osmanlı'nın son dönemlerindeki güç zayıflığından faydalananak çeşitli bozgunculuk olaylarına karışmaları neticesinde hükümet tarafından alınan bir tedbir olduğuna dikkat çekmektedir.¹¹⁸ Bu süreçten sonra kilise 1900'lerin ortalarında ibadete tekrar açılmıştır. 1960 yılına ait bir fotoğrafta kilisenin giriş cephesindeki kemerli ikiz pencerelerin kısaltılarak birinci kata üç sıra kemerli pencere yerleştirildiği görülebilmektedir. İkiz kemerli pencerelerin her iki yanına da çan kulesine benzer dairesel aydınlatma pencereleri yerleştirilmiştir (Resim 15). Görülebileceği üzere ilk inşasında daha sade bir görünüme sahip olan Mater Dolorosa Katolik Kilisesi, sonrasında eklenen çan kulesi ve cephelerinde pencere açıklıkları ve nişlerle zaman içerisinde daha dikkat çekici bir forma kavuşmuştur.

1976'da belediye tarafından hazırlanan *Kesin Şehir İmar Planında* yer alan, 30 metre genişliğindeki ve 5 kilometre uzunluğundaki *Bulvar Yolu Projesi* gerekçe gösterilerek bu yol üzerinde kalan kilisenin yıkımı idarece talep edilmiştir. Zira planda kilise arsasının *yol ve yeşil saha* olarak yeniden imarı ön görülmüştür. Ayrıca bu konuda Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun ibadethane hakkında *tarihi ve mimari önemi bulunmadığı ve korunması gerekli eser olmadığı* yönündeki 13.11.1970 tarih ve 5598 sayılı görüşü de yıkım gerekçesi olarak öne sürülmüştür. Ancak İtalyan Konsolosluğu'nun Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kuruluna yeniden müracaatta bulunmasıyla, Anıtlar Yüksek Kurulu kilisenin eski eser olmasına yönelik 12 Haziran 1976'da yeniden toplanmış ve 9251 sayılı kararla yapının tescilli olduğu beyan edilmiştir. Tescil kararı sonrası belediye tarafından kilisenin müzeye dönüştürülmesi veya başka bir yere taşınarak orada *daha tarihi ve daha estetik* bir yapı olarak inşa edilmesi önerilse de yapı korunmuştur.¹¹⁹ Ayrıca bu olaylar neticesinde daha önce Fransız konsolosluğu himayesindeki kilisenin artık İtalyan konsolosluğunun korumasında olduğu kilise tarafından dile getirilmiştir.¹²⁰ Kilisede ibadet devam etmekle birlikte yapının daha önce manastır ve Hristiyan aileler için ayrılan odaları papaz ikametgahı olarak kullanılan bir lojman ve bir büyük misafirhane olarak kullanılmaya başlanmıştır (Resim 15).

¹¹³ "Samsun İzalei Şuyu Satış Memurluğundan", *Ahali*, 15 1. Kânun 1944: 3.

¹¹⁴ Köse, 2014: 286.

¹¹⁵ *Bütün Yönleriyle Samsun*, 1978: 67 - 68.

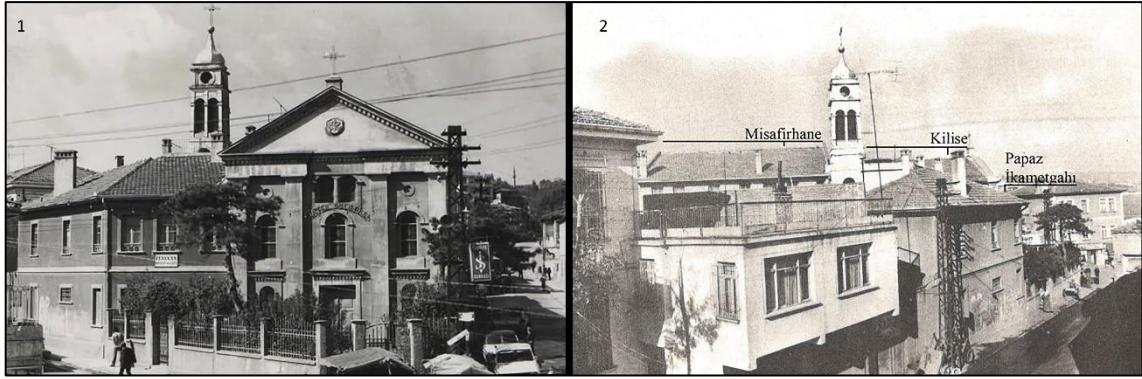
¹¹⁶ "Tarih", (14.02.2022). <http://www.anadolukatolikkilisesi.org/samsun/tr/storia.pdf>.

¹¹⁷ BOA, DH. EUM. 5. Şb, 81/29, 23 Z 1334 / 21 Ekim 1916.

¹¹⁸ Köse, 2014: 292.

¹¹⁹ *Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi*, 1977: 368 - 371.

¹²⁰ "Tarih", <http://www.anadolukatolikkilisesi.org/samsun/tr/storia.asp>. (Erişim Tarihi: 15.06.2021).

Res. 13. 1: Mater Dolorosa Katolik Kilisesi (1960'lar), 2: Mater Dolorosa Katolik Kilisesi Çan Kulesi, Papaz İkametgahı ve Misafirhane (1978)¹²¹

Değerlendirme ve Sonuç

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte gayrimüslimlere tanınan haklar arasında yer alan ibadethane, okul, hastane, vb. yapılarını inşa edebilme durumu, mimari bağlamda gayrimüslimlerin şehir içerisindeki etkinliklerini arttırmıştır. Daha önce sınırlı inşa hakları bulunan ve şehrin çeperlerinde yerleşen gayrimüslimler, bu süreçte şehirlerin imar faaliyetleri de dahil olmak üzere çok sayıda kentsel çalışmanın içinde yer almışlar, imar meclislerinde bulunmuşlar ve yapılarını kagir olarak daha kalıcı şekilde inşa edebilmişlerdir. Ayrıca ibadethanelerini inşa edebilmeleri kolaylamış ve Müslümanlarla birlikte yerleştikleri mahallerde de olmak üzere çok sayıda yeni ibadethane açmışlardır.

Bu bağlamda Samsun Kasabası'nda ibadet ihtiyacını karşılamak üzere çok sayıda yeni kilise inşası için başvurulmuş ve bunlarla bağlantılı olarak yeni okullar ve misafirhaneler de açılmak istenmişlerdir. Başvuru sürecinin Osmanlı Devleti tarafından kayıt altına alınması, şehrin mekânsal biçimlenişini ve toplumsal yapı üzerinde gayrimüslim eserlerinin etkilerini göstermesi açısından önemlidir. Ruhsat belgelerine göre Samsun Kasabası'nda 1866 yılında Rum Kilisesi'nin açılışından itibaren, elli yıllık süreç içerisinde toplamda beş ayrı kilise ve bunlarla ilişkili yaklaşık yedi okul ve dört misafirhane açılmıştır (Tablo 2). Bu durum şehirde gayrimüslimlerin ne denli aktif bir mimari inşa içerisinde olduklarını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Tanzimat'ın ilanından sonra gayrimüslimlere mimari bağlamda tanınan hakların uygulandığını göstermesi açısından da önemli bir veridir.

Tanzimat'tan önce Samsun Kasabası'nda gayrimüslim yoğun nüfusu nedeniyle kiliselerin var olduğu düşünülebilir ancak Rum Kilisesi örneğinde olduğu gibi büyük kompleks yapılara 19. yüzyılda Osmanlı arşiv belgeleri aracılığıyla rastlanılabilmektedir. Sonrasında mevcut gayrimüslim ibadethanelerinin açıkça tamir ve onarımlarına açıkça izin verilse de önce ahşap olarak inşa edilmiş eski Latin Katolik Kilisesi'nin yerine büyütülerek kagir yeni bir kilisenin açılması ya da harap Ermeni Kilisesi'nin yerine yenisinin inşa edilmesi örneğinde olduğu gibi kiliselerin yeni baştan inşa edildikleri görülmektedir. Bu şekilde kiliseler, kagir olarak ve büyütülerek şehir içerisinde daha kalıcı hale dönüştürülmüşlerdir. Bunun yanında Rum Kilisesi örneğinde olduğu gibi merkezinde kilisenin yer aldığı okullar, idare birimi ve öğretmen evini barındıran bir kompleks yapıların da inşasına izin verilmiştir. Benzer şekilde Mater Dolorosa Katolik Kilisesi manastır, misafirhane ve mezarlıktan oluşan bir komplekstir. Buradan hareketle gayrimüslimlerin şehir içerisinde kendi özel kamusal alanlarını da oluşturmalarına imkan verildiği düşünülebilir.

¹²¹ 1: 6.04.2022 tarihinde şu kaynaktan alınmıştır. <http://www.levantineheritage.com/samsun-church.htm>., 2: *Bütün Yönleriyle Samsun*, 1978: 149. (İşaretleme ve notlar yazara aittir.)

Diğer taraftan kiliselere dair ruhsat belgelerinde bu yapıların planlarında mutlaka çan kulesi ya da kubbe öğelerine yer verildiği bilinmektedir. Yapıların pek çoğunun çan kulesi ve kubbe gibi sembolik öğeleri taşıdıkları halde inşa edilmelerine izin verilmesi, daha öncesinde ibadethaneleri göze çarpmayacak şekilde inşa edilme zorunluluğu bulunan gayrimüslimlerin şehirde görünürlük kazanarak simgesel bir üstünlük de elde ettiklerini göstermektedir. Zira şehrin tepelik yerleşiminde kurulan yapılardan Rum Kilisesi, Ermeni Kilisesi ve Ermeni Katolik Kilisesi'nin Karadeniz kıyılarından fark edilebilen apsileri bu duruma güzel bir örnektir. Bunun yanında Rum Kilisesi çan kuleleri ve kubbesiyle pek çok Samsun fotoğrafının odağında yer almıştır.

Tablo 2. Ruhsat Belgelerine Göre Samsun Kasabası Kiliseleri ve Özellikleri

Samsun Kasabası Kiliseleri	Mimarı	Yapı Planı Tarihi	İnşa Şekli	Yapının Ruhsat Tarihi	Planda Yer Alan		Bağlı Yapılar		
					Çan Kulesi	Kubbe	Okullar	Haneler	Diğer
Rum Kilisesi	-	-	Yeni Olarak	1866	İki Adet	Kubbeli	Rum Erkek Mektebi Rum Kız Mektebi Sıbyan Okulu Rum İdadi Mektebi	Öğretmen Evi	-
Mater Dolorosa Katolik Kilisesi	-	-	Eski Kilise Yerine Yenilenerek	1875	-	-	Manastır	Papaz İkametgahı ve Misafirhane	Mezarlık
Ermeni Kilisesi	-	1902	Eski Kilise Yerine Yenilenerek	1904	İki Adet	Kubbeli	Bir mektep içerisinde Erkek ve Kız İbtidai Mektebi	-	-
Ermeni Katolik Kilisesi	Leon Gurekian	1899	Yeni Olarak	1904	Bir Adet	-	-	Papaz İkametgahı	
Rum Mezarlık Kilisesi	Marqousas Kaysiaou	1910	Yeni Olarak	1912	Yok	Kubbeli	-	-	Mezarlık

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

Samsun Kasabası'nda kiliselerin Müslümanların da mevcutta olduğu mahallerde inşa edilmesi, daha önce Müslüman hanelerinin olduğu yerlerde gayrimüslim ibadethanelerinin açılmaması şartının göz ardı edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Bunun yanında kiliselerin çan kulesi ve kubbe öğelerinin uygulanması ile inşa edildikleri mahaldeki toplumsal yapı arasında bir ilişkinin varlığı da göze çarpmaktadır (Tablo 3). Her ne kadar kiliseler, çan ögesi ve kubbe ile tasarlansalar da Ermeni Kilisesi ve Ermeni Katolik Kilisesi örneğinde olduğu gibi yerinde uygulanmamışlardır. Söz konusu kiliselerin her ikisinin de Müslüman ve gayrimüslim nüfusun bir arada yaşadığı yerleşim içerisinde olması, hala sembolik olarak kiliselerin öne çıkarılmasının kültürel bağlamda mümkün olmadığını düşündürmektedir. Ancak yine Müslüman ve gayrimüslimlerin yerleşim mahallinde olan Mater Dolorosa Katolik Kilisesi'nin ilk başta var olmayan çan kulesinin sonradan eklenmesi örneği, bu uygulamaların kiliseler özelinde farklılaştığını da göstermektedir. Zira Mater Dolorosa Katolik Kilisesi'nin üzerinde Fransız konsolosluğunun himayesi, kilisenin inşasında olduğu gibi çan kulesi varlığında da etkili olmuş gibidir. Rum Mezarlık Kilisesi'ne ise bağışlanan bir vakıf arazisi üzerinde ancak çan kuleleri olmamak şartı ile izin verilmesi, milli mücadele dönemine yaklaştıkça sembolik uygulamalar üzerindeki hassasiyeti ortaya koyar. Bu bağlamda kilisenin inşasının bir kullanım ihtiyacını karşılamak üzere ancak Müslüman halkın siyasal ve politik hassasiyeti gözetilerek yapıldığı düşünülebilir.

Tablo 3. Samsun Kasabası Kiliselerinin İnşa Mahallerindeki Haneler ve İnşa Edilen Çan Kulesi - Kubbe Öğeleri

Samsun Kasabası Kiliseleri	Kilisenin Etrafındaki Mevcut Haneler	Mevcutta İnşa Edilen	
		Çan Kulesi	Kubbe
Rum Kilisesi	Yalnız Rum Cemaati	Var	Var
Mater Dolorosa Katolik Kilisesi	Müslüman ve Hristiyan Haneler	Var	-
Ermeni Kilisesi	Müslüman ve Hristiyan Haneler	-	-
Ermeni Katolik Kilisesi	Müslüman ve Hristiyan Haneler	-	-
Rum Mezarlık Kilisesi	-	-	Var

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

Samsun Kasabası'nda inşa edilen kiliseler 1914'e kadar ibadet işlevini sürdürmüş, sonrasında bir takım biçimsel ve işlevsel değişikliklere uğramışlardır. Gayrimüslimlerin büyük oranda şehri terk etmesiyle kiliselerin cemaatsiz kalması ve ibadetin gerçekleştirilemediği bu yerlerin siyasal toplantılar için kullanılması gibi sebepler, bu dönüşümlerin de nedenleri arasındadır. Bu durum Samsun Kasabası kiliselerinin dönüşen işlevleri ve kullanımlarını gösterir tabloda görülebilmektedir (Tablo 4). Çan kuleleri kubbeleri yıkılarak biçimsel olarak büyük bir değişikliğe uğrayan Rum Kilisesi'nin ilk olarak sinema binasına ve sonrasında bir kısmının okul ve yatakhaneye dönüştürülmesi, arka planda siyasal bir güç mücadelesini de yansıtmaktadır. Öncelikle yapıdaki biçimsel değişim, sembolik olarak kilisenin şehir bağlamındaki merkez özelliğini dönüştürmeye yöneliktir. Bu bağlamda yapının ibadet kısmı işlevsel olarak da farklılaştırılmış ancak kompleksin diğer yapılarının eğitim fonksiyonu uzun süre sürdürülmüştür. 1941 yılında Samsun'da koruma altına pek çok yapı alınırken, kilisenin bunlar arasında yer almaması, yapının kaybının başlıca nedeni olarak görülebilir. Bu noktada böylesine önemli bir yapının, kültürel bir değer olarak tecil ettirilmemesi önemli bir soru olmakla birlikte aynı zamanda politik bir güç çatışmasının varlığını da ortaya koymaktadır. Bunun yanında aynı yıl koruma altına alındığı ifade edilen 30 Ağustos İlkokulu, Osmanlı döneminde sığınak olarak kullanılmasından sonra 1936'da temellerine kadar yıkılarak okula dönüştürülen eski Ermeni Kilisesi'dir. Benzer şekilde Ermeni Katolik Kilisesi'nin yerine Selahiye Camii'nin inşa edilmesi, Rum Mezarlık Kilisesi'nin yıkılarak park ve diğer farklı kullanımlara ayrılması ve Mater Dolorosa Katolik Kilisesi'nin 1978'de ibadethanenin yıkılarak yol ve park yeri yapılmak istenmesi de güç refleksi içerisinde düşünülebilir.

Tablo 4. Millî Mücadele Dönemi Sonrasında Samsun Kasabası Kiliselerinin İşlev ve Kullanımlarının Dönüşümü

Samsun Kasabası Kiliseleri	Yapı İşlevleri				Kilisenin Yıkımından Sonra Yerine İnşa Edilen Yapılar	
	Rum Kilisesi	Zafer Sineması (1928)	Yapı Kısmen Yıkılıyor (1939)	Kolej ve Yatakhane (1944?-1978)	Yapı Yıkılıyor	Merkez Ortaokulu (1984)
Mater Dolorosa Katolik Kilisesi	Kilise				İbadethane Olarak Kullanılmaya devam ediyor	
Ermeni Kilisesi	Müslüman Muhaciller İçin Sığınak			Yapı Temellerine Kadar Yıkılıyor	30 Ağustos İlkokulu (1936)	
Ermeni Katolik Kilisesi	Askeri Depo	Maliye Kırtasiye Deposu (1944)	Yapı Yıkılıyor		Selahiye Camii (1948)	
Rum Mezarlık Kilisesi	Yapı Yıkılıyor (1930?)					

Kaynak: Yazar tarafından düzenlenmiştir.

Sonuç olarak Samsun Kasabası'nda Tanzimat'ın ilanından sonraya rastlayan kiliselerin inşa süreci sosyopolitik bağlamda gayrimüslimlerin elde ettikleri siyasal güç üstünlüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Bir anlamda fiziksel olarak gayrimüslimlerin şehir yapılanmasındaki yerleri ve toplumsal statüleri bu yapılar aracılığıyla sembolik olarak tanımlanmaktadır. Benzer şekilde yapıların milli mücadele döneminden itibaren dönüşümü bir taraftan politik ve siyasal düzlemin değişimini işaret ederken, diğer taraftan sembolik olarak değişen kent algısını da yansıtmaktadır. Bu bağlamda kiliseler, gayrimüslim nüfusun kent yapılanmasında etkinliklerini değerlendirebileceği önemli birer temsil aracı olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Salnameler

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869 (1993), C 1, (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1871 (1993), C 3, (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1872 (1994), C 4, (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1881 (1999), C 12, (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1892 (2005), C 14, (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1903 (2008), C 21, (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904 (2009), C 22, (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Gazeteler

"Depremde Hasara Uğrıyan Sinema", *Ahali*, 21 İkinci Kânun 1944.

"Samsun İzalei Şuyu Satış Memurluğundan", *Ahali*, 15 1. Kânun 1944.

"Vilayet Makamından", *Ahali*, 11 İkinci Kânun 1939.

"Vilayet Makamından", *Ahali*, 21 İkinci Kânun 1944.

"Vilayet Makamından", *Ahali*, 8 Teşrinsani 1939.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Bozkurt, Gülnihal (1989), *Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Siyasi Durumu (1839 - 1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kocaoğlu, Bünyamin (2014), "Samsun Türk Ocağı ve Halkevi (1923 - 1950)", *Gelenekten Moderniteye Samsun*, (Ed. Osman Köse), Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 59-76.

Bütün Yönleriyle Samsun (1978), 1. Kısım, Ankara: Nüve Matbaası.

Güler, Ali (1998), “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim – Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan “Kilise Defterleri”nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 9/9, 155-175.

Olgun, Hakan (2010), “Kilise Defterlerine Göre İstanbul’da Gayrimüslim Cemaatlerin Dini ve Sosyal Görünümü: Üç Numaralı Kilise Defteri Örneği”, *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Bir arada Yaşamaları: İstanbul Tecrübesi*, (Ed. M.F. Arslan – M.V. Bilici), İstanbul, 223-233.

İpek, Nedim-Yılmaz, Cevdet-Seylan, Ali (2016a), *Fotoğraflarla Samsun (1840 – 1918)*, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı.

_____ (2016b), *Fotoğraflarla Samsun (1919 – 1959)*, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı.

Köse, Osman (2014), “Samsun’da Camiler, Mescitler ve Kiliseler (1923-1950)”, *Gelenekten Moderniteye Samsun*, (Ed. Osman Köse), Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 259-297.

Öznülüer, Mervenur (2019), *Samsun” Vilâyet Gazetesi’nin Samsun Basın ve Yayın Tarihindeki Yeri ve Önemi (1932-1939)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Samsun Belediyesi Halk Hizmetinde (1977), Ankara: Nüve Matbaası.

Samsun Şehri İmar Plânı Raporu (1941), İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi.

Sarısakal, Baki (2011a), *Samsun Eğitim Tarihi*, Birinci Kitap, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

_____ (2011b), *Samsun Eğitim Tarihi*, İkinci Kitap, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

_____ (2007), *Samsun Eğlence Tarihi*, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

_____ (2008), *Samsun’da Unutulmayan Olaylar*, Birinci Kitap, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Serbestoğlu, İbrahim (2019), *Tanzimat, Teftiş ve Canik Sancağında Modernleşme*, Ankara: Gece Kitaplığı.

Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu (2020), (Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi (1977), Ankara: Nüve Matbaası.

Taşar, V. Derda (2021), “Osmanlı’da Dini Mimarinin Dönüşümü”, *Milel ve Nihal Dergisi*, 18, 209-237.

_____ (2021), “Tanzimat Döneminde Azınlıklar ve Mimari: Samsun Örneği”, *Tanzimat’tan Günümüze İmar ve Şehircilik Tarihi*, (Ed. Musa Öztürk), Ankara: Bayındır Memur-Sen ve İdeal-kent Yayınları, 145-170.

Vadala, R. (1944), *Samsun Mazisi – Hali – İstikbali*, (Çev. K. Sarıgöllü), Gaziantep: C. H. Partisi Basımevi.

Yollacı, M. Emin (1998), *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

“Şark Ticaret Yıllığı - Annuaire Oriental. Banque Nationale de Grèce voir au verso. Zone franche de Salonique voir annonce page 505. 1936”, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/2925>, (Erişim Tarihi: 6.07.2021)

“La fête Dieu en 1903 - Samsun 1903 Yortu Töreni - Celebration of Christian Feast in Samsun, dated 1903”, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/201559>. (Erişim Tarihi: 14.02.2022)

“Plan de Samsoun (Mer Noire) dressé spécialement par Y. Courdadji pour The Annuaire Oriental & Printing Co. Ltd. Intercalé dans son Annuaire Oriental 25me Année 1905”, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/93726> (Erişim Tarihi: 21.06.2021)

“Tarih”, <http://www.anadolukatolikkilisesi.org/samsun/tr/storia.pdf>. (Erişim Tarihi: 14.02.2022).